KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIV. évf. November—December. 6-ik füzet.

Az egyházi beszédről.

Görög befolyás alatt alakult keresztény irodalmi termék. A görög szellem fenséges eszméivel átsugározza az új vallást, megtermékenyiti és létrehozni segíti a kereszténységet; a görög szónoklat műremekei befolyást gyakorolnak a keresztény igehirdetésre. Basilios, Chrysosthomos, Nazianzi és Nyssai Gergely a görög szónoki iskolákba járnak; Isokrates utódaitól tanulnak tartalmas és szép beszédet, szónoklatot. A görög bölcselmi gondolkodás és formai érzék a γλώσσω-λαλία-t, a rajongó, homályos s képtelen képekkel telitett, rendszertelen, kezdeties beszédet rendszeres, világló és világositó, meggyőző és megragadó beszéddé emelik. A keresztény egyházi beszéd mű lesz. S ma sem tekinthetjük azt másképpen.

A keresztény egyházi beszéd tartalmára nézve az a mű, mely rövid térben megoldása mindazoknak a nagy kérdéseknek, melyek az emberi gondolatot foglalkoztatják, milyenek a lét titokzatossága, a világ és a rossz eredete, az élet és halál rejtélye. Hogy igaz megoldása-e? az más kérdés. De gyakorlati szempontból jó megoldás, mert vigaszt, erőt, reményt és hitet ad a halandó embereknek és kielégíti az emberi szivet. Minő más beszéd, melyik más irott mű tudja ezt tenni, az életnek oly teljes értelmét, az életre oly erkölcsi erőt nyújtani! A gondolat- és szónak mely alkalmazása múlhatná azt felül annak a hirdetésében, mire az embereknek szükségük van arra nézve, hogy élni és meghalni tudjanak! A bölcselem és költészet is törekszik erre, de nem kell-e kérdéseket tenni legmagasabb törekvéseikre is. Egyedül a keresztény egyházi beszéd az, mely biztossággal felel az élet nagy kérdéseire és tekintélylyel.

A bölcselmet azért az egyházi beszéd nem zárja ki, sőt azt nem nélkülözheti. A lét nagy kérdéseinek átfogásánál, a

vallás egyetemes eszméi kialakitásnál, a melyekkel foglalkozik, mindig szerepet játszik benne a bölcselmi gondolkodás; a hit az elmélyedt szemlélettől segitve, az eredetekre inkább bir világot vetni; a jó és rossz ellentéteit, az élet ellenmondásait valamely egységes gondolatban inkább ki tudja békiteni; a lélek az Isten mélységeire mindig vizsgálódva száll le.

A költészet is helyet foglalhat az egyházi beszédben. Az emberi élet, mint dráma jelenik meg. Isten, Sátán és ember valódi drámát játszhatnak egymással, melynek szintere az ég, a föld s a pokol, vagy még inkább az emberi lélek a szintér a földön, hol az ég és pokol hatalmai vivják a tragikus harczot, a rettenetes csatát. A mai kor mivelt hivői kétségtelenül nem hiszik a személyes ördög lételét, de a költői képek érzékitni tudják az elvont eszméket; s az élet rejtélyeivel kapcsolatos gondolatok és sejtelmek a képletes beszédben annál tisztábban jelennek meg.

És a keresztény egyházi beszédtől elválaszthatlan a prófétai, vagy legalább is az apostoli jelleg: hogy a keresztény szónok, mint Isten küldötte beszél az emberekhez, hogy tekintélylyel beszél. Ez a keresztény egyházi beszédnek lényeges jellemvonása; ez különbözteti meg minden más műtől és tárgyai magasztosságával, fensőbbrendü voltával teljesen összeillő. E jellemvonás — akár külső tekintélyektől, az egyháztól és szentirástól származó a tekintély, akár bensőtől, a lelkiismeret- és észtől, — ott van az egyházi beszédben és felülemeli azt a világi szónoklaton; és a hol a benső tekintélyelv uralkodó, a melynél a lélek a szellem forrásával közetlen közlekedésbe jöhet és szabadon merithet, az ihlett látás mértéke szerint felsőbb szinvonalig, prófétai magaslatig emelkedhetik. De ez mindig magától jövő és nem keresett; tartalmat ez csak akkor hoz, ha magától jön és nem mesterkélt, nem erőltetett. Ez egyéb tényező mellett erős meggyőződésből áll elő; az erőtlen meggyőződésen a tekintélyelv, odairva és mondva is, elhanyatlik; az Isten nem beszél küldöttei által szintelen, elmosuló hangon az emberekhez, hanem lángvetéssel, hatalommal.

A keresztény egyházi beszédnek a tulajdonképpeni anyagot a vallási és erkölcsi eszmék szolgáltatják, mert a többi tárgya mindezeknek a világában mozog; és első sorban a vallási eszmék. Nem azért, mintha az erkölcsi tanitás a keresztény

igehirdetőre másodrendü lenne, mert a kereszténységben a kettő együttjáró és lényegében összeszőtt, anynyira, hogy erkölcsi beszédeket és hittani beszédeket különböztetni meg keresztény szempontból alig is lehet; hanem, mert ama fenséges viszonyban, mely Isten és ember között van, a magasabb áll fennebb, s kifejezéseiben is a vallási eszmék jönnek első sorban s még a mikor szorosan az erkölcsiekről is van szó, ott kell, hogy azok világoljanak, hogy fényük az erkölcsit beragyogja, valamint a vallási eszméknél is az erkölcsi mindig szem előtt kell hogy tartassék, mert a nélkül a legfénylőbb vallási eszmék is az életet nem érintő, távol égő fények maradnak.

Az erkölcsinek a vallásitól különválasztása nem igazolt a keresztény szónokra. És a mely beszédekben ez nyilvánul, azok az egyházi ékesszólásban mindig aláesést jelentenek. A XVIII-ik százévben és még a XIX-iknek némely időszakában is szokásos volt, hogy mind csak erkölcsi tárgyakról prédikáljanak, apró részletekig menve le, el egészen a hasznossági erkölcsig. Háztartásról, faültetésről, járvány elleni védekezésről és más ilyenekről szólottak a keresztény szószéken a beszédek s korunkban meg nem egy helyt a napi politika szolgálatába szegődnek. Ez a világi tanitásba átmenés; az egyházi beszédnek elfajulása. Im erre vezet az erkölcsinek a vallásitól különválasztása.

A keresztény egyházi beszédekben a vallási eszmék fénye és az erkölcsiek szentsége együttesen bontakoznak és tárulnak ki a hallgatók előtt. Azok nem egy mozgó és változó társadalomnak képe, mint más müvek; örök igazságok jutnak azokban kifejezésre, melyeket a divat, napi izlés változatai nem szabályoznak. Nem azt adják vissza, a mit a kivül álló társadalomban találnak és tapasztalnak, hanem a mit arra átvinni és abban megvalósítani akarnak.

Mindazonáltal az egyházi beszédek tekintettel vannak és kell hogy legyenek a kor értelmi és erkölcsi szükségeire. Ezt megkivánja már maga a fejlődés törvénye, mely alól az egyházi beszéd sem kivétel. A különböző korok miveltsége, a lelkek szellemi állapota mindig meglátszik az egyházi beszéden. A keresztény igazságok más-más vonatkozásban nyernek a különböző korokban alkalmazást és más árnyalatot adnak az egyházi beszédnek. Az egyik korban a kereszténységen belől történt tévedések foglalkoztatják a szellemeket; a másikban általános hitet-

lenség vesz erőt a lelkeken. Az egyikben a kereszténység védelme válik szükségessé az az ellen intézett támadásokkal szemben; a másikban az előhaladó tudomány eredményei és a vallás tanitásai közt való kérdések megvilágitása érdekli az emberek gondolkodását. És aztán a mi minden korban ott van, a mit még egyik kor társadalma se tudott legyőzni: a bűn és nyomor annyi alakban. Mindezek meglátszanak, nyomot hagynak az egyházi beszéden. Hogy hátrább ne tekintsünk, a XVIII. századév végén jött szellemi és politikai forradalmak, melyek egyfelől a keresztény elveknek bizonyos értelemben megvalósitása a politikai társadalomban, a látható egyházra is kiterjedőleg, másfelől pedig a kereszténység legfőbb elvének megtagadása; a XIX. században keletkezett bölcseletek és új társadalmi alakulások, a sötétnézetűes gondolkodás és azután az anyagelvü bölcselmi irány s a százév második felében a tudományoknak nagymérvü előhaladása és ugyanakkor a kételkedés szellemének terjedése; a korunkban csapongó socialis elméletek és tömegmozgalmak — mindezek érintik az egyházi beszédet és tartalmán meglátszanak, meglátszhatnak. De mind e különböző szellemi állapotok és társadalmi alakulások közt, mind e különböző árnyalatok mellett és a különböző felekezeti felfogások mellett is az egyházi beszéd ugyanaz: hirdetése a krisztusi igazságoknak, a szomjazó lelkeknek és foglalatja ama küzdelmeknek és harczoknak, melyeket a közönyös vagy ellenséges tömegek ellen, melyeket az értelmi tévedések, az erkölcsi roszszak, a vétek ellen a keresztény hit apostolai a népek és nemzetek életében folytatnak.

Formájára nézve az egyházi beszéd szónoki mű, az ékesszólásnak egy faja. A keresztény vallási és erkölcsi igazságoknak, melyeket tárgyal, már magukban meg van a ható, vonzó erejük. Mi lehet ékesszólóbb, mint az igazság ható ereje, mint az eszme, a gondolat benső hatalma? De ebből azért nem következik, hogy az egyházi beszéd a művészit mellőzi vagy mellőzze.

Az egyházi beszéd nem művészet, valamint az ékesszólás általán maga sem számitható a tisztán szépművészetek közé. A művészet feladata kifejezni a szépet, mely elve és czélja; holott az ékesszólás a művészetet csak mint eszközt használja, lévén az igaz és a hasznos a czélja. Az egyházi beszéd is helyet ad

a művészetnek; az egyházi beszéd szónoki mű csakis a művészi által lehet. Tárgyfeltalálásnál, elrendezésnél is az értelmi mellett már közrejárul a művészi; az előterjesztésnél, szavakba foglalásnál pedig nem csak használhatja a művészit az egyházi beszéd, hanem itt az úgyszólva elengedhetlen, szükséges kellék. Az előadásnál is érvényesül benne, a mennyire lehetséges a helyhez mérten, a szép törvénye. Művészit, művészetet azonban az egyházi beszéd mindig csak eszköznek és nem czélnak tekint. Nem azért törekszik az egyházi szónok arra, nem azért használja, hogy az elragadt közönség őt tapsolja, hanem, hogy diadalt szerezzen annak az ügynek, melynek ő védője és szolgája, s melynél a siker tulajdonképpen nem is az övé, hanem mindig magáé a védelmezett vagy tőle szolgált ügyé.

Az egyházi beszédben a művészi természetesnek jelenik meg. A vallási igazságok nem mennyiségtani tételek, a melyeknél hiányzik teljesen a stylus, az ékesszólás, a művészet. Sem pedig nem közönséges dolgok, melyeket a napi beszélgetés, társalgás formáiba öltöztethetnének. A vallási igazságok kifejezésére éppen a szép képek, hasonlatok, a változatos szépségű, élő irodalmi nyelv alkalmasak. A mit nem engednek meg, a mit más mű sem tür, a mi mindenütt visszatetsző: a csinált, a mesterkélt, akár szándékosan, akár tehetséghiányból történjék, származék ez, mert a nem egyenest, a nem őszintét, a hamist, képmutatót nem szenvedhetik.

Az egyházi beszéd formájától a művészinek távoltartása, akármely okból történjék is, akárha az egyszerüségért, akárha az épületességért is, nem indokolt; mert semmi sem egyszerübb és természetesb, mint a mihez az igazi művészet és tanulmány vezet; és semmi nem épületesebb, mint az igazat tükröző szépen folyó beszéd. A művészinek távoltartása halványodás az egyházi beszéden, halvány lapok annak történelmében. A mely beszédek azt nélkülözik, azoknak ez által mindig az értéke veszít. A XVIII-ik százbeli egyházi beszédek egy részének túlegyszerüségét, szárazságát nem egyenlítik a csakugyan e kort jellemző szentirási helyekkel, vagy más idézetekkel túlterhelt, cziczomázott művek. A darabosság nem egyszerüség, éppen a hogy a némelyütt ma tapasztalható készületlen édeskésségben sincs semmi épületes. Hogy a művészit mellőzni kell, e felfogást nem látszanak osztani és követni a XIX-ik száz keresztény szónokai

és pedig a keresztény egyházi beszédnek s magának a kereszténységnek előnyére, hogy mindama vallásellenes áramlatok közt és mindama támadásokkal szemben a kereszténységet fön-tartani és előbbvinni segitették.

A mi a nyelvnek szépségét, a beszédnek összhangot, az előadásnak önkéntes változatos folyást ad: az hozzátartozik az egyházi beszédhez.

Minden tárgyat természetének megfelelően kell kifejezni. A keresztény vallási igazságok fönsége, a keresztény vallásos hangulatok nagyszerüsége; e fénylő eszmék s azok fényénél az élet megvilágitása, ez erkölcs és az annak szent jegyében játszó életdráma; az ember és az emberiség magasabb javaiért vívott eme csodálatos harczok — kifejezésben is a legszebbet, a legfönségesebbet kivánják, a mire csak emberi nyelv alkalmas. Az egyházi beszéd törekszik erre, mert az a vallási igazságok hirdetése, a kereszténység fönségének, magasztos igéinek hangja.

Péterfi Dénes.

Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században.

(Folytatás.)

Heltai Gáspár.

Heltai typikus alakja századának. Nem nagy tehetség, de erős akaratu; nem nagyon tartalmas egyéniség, de mindig megbizható. Idegen nemzetiség szülötte s legénykoráig alig tud magyarul, mégis nyomdája révén hosszú időn át fontos tényezője nemzeti irodalmunknak. Mintegy husz kötet könyve között kevés eredeti munkája van, de mindenikkel kora szükségletét szolgálta. Ha Dávidot Lutherhez hasonlítjuk, Heltait Melanchtonhoz. Már Trausch utalt e párhuzamra annyi különbséggel, hogy ő Heltaitól minden önállóságot megtagadott. Tény, hogy Dávidot hűen követte hite változtatásaiban, de mi úgy vettük észre, hogy nem szolgai készségből; s e tényben nagy elismerés rejlik.

Élete [1] a patakéhoz hasonlít, melyet nagy viharok sem tudnak erős mozgásban hozni. Mintegy tiz évvel idősebb Dávid Ferencznél s e kor épen elég arra, hogy bátorsága önmérsékletét ne haladja tul oly időben, midőn Erdély hitforrongásai közepette a lelki egyensúly felbillenőben vala. Maga ismételten utal „elméjének lassúságára“ s tulzott szerénységében az ájtatos lélek bűnbánását mutatva, bocsátja közre könyveit, mintha attól félne, hogy az ő nyomdájából kikerült minden könyv egy-egy rosz cselekedet. Ám, e jámbor külszin élelmes üzletembert takar. Nyomdász, papirmalmos, épitész vállalkozó, városrendező; általában nincs Kolozsvárnak ez időben semmi olyan kereskedelmi, vagy üzleti ügye, melynek lebonyolitása ne állott volna Heltaival

[1] Életrajzát l. „Heltai G.“ c. monografiámban (Budapest, 1907.) Ugyanott a bibliografiát is.

kapcsolatban. Csak természetes, hogy e tulfeszitett munka idő előtt tisztes megélhetéshez juttatta. Szüleitől rámaradt örökségét vállalatai annyira növelték, hogy a mikor nyomda nélkül marad, majd pedig nézeteltérése miatt ideiglenesen megválik lelkészi állásától, nem kell kétségbeesnie. Az idők mostoha járása nem töri meg, noha maga untig kéri olvasóit, imádkoznának egészségéért; szikár testét gondos ápolással sokáig erőben tudta tartani s mikor utolsó Sabbathja elérkezett, nem a gyöngeség vett rajta erőt, hanem a pestis.

Polemiáit az alábbiakban ismertetem.

1. A széki zsinat s előzményei.

Byler bég 1542-ben tudatta Kolozsvárral s Beszterczc vidékével, hogy Szolimán szultán el van tökélve mindazokat alattvalóivá tenni, a kik bálványokat imádnak.[1] Baumgarten (Pomarius) Keresztély,[2] kolozsvári tanácsjegyző a következő év január 16.-án levelet küldött Beszterce városának, melyben a bég irására vonatkozólag azt a tanácsot adja, hogy a templomokból kidobott képeket többé ne tegyék vissza régi helyükre.[3] Ez az első adat, mely a szászok s különösen a beszterczevidékiek reformmozgalmáról tudósit. A reformáczió áradata Baumgartent nemsokára a lekenczei eklézsiába sodorta. 1545-ben Pomarius Ádám besenyői és Helner Péter budaki lelkészek áttérése már nem okozott feltünést. Sőt ez évben ujra felvetődik a reformált szász káptalanok egyesülésének gondolata is, melyet a májusban tartott meggyesi zsinat elfogadott. A tömörülést a hitbeli változáson kivül a politikai helyzet is sürgette. A meggyesi gyülés után a beszterczevidéki szászok reformácziója még gyorsabban haladt előre. Előbb Kolozsvár tért át új papjával, Heltaival, majd két év mulva, 1547 febr. 5.-én az ugocsai archidiakonus és terpényi pap Kolozsvári Péter követte hiveivel. Ez évben halt meg Beszterczén Fleischer Mihály; helyét Heltaival kivánták betölteni, de sikertelenül, mert Heltai továbbra is Kolozsváron

[1] *Wittstock*, H. Beiträge zur Reformationsgesch. d. Nösnergaues, Wien 1858. 21. l.

[2] 1534—1439-ig Beszterczén városi jegyző. *Wittstock:* Beiträge, 22. l.

[3] A levél záradéka: „Scripsi super hacre eciam (!) aliquibus sacerdotibus.“ Eredetije a beszterczei városi levéltárban.

maradt.[1] Ennélfogva Besztercze Kirschner Albertet hivta meg. Nehány év mulva a Fleischer-stipendiummal külföldön járt Totschnert és Kis (Klein) Lőrinczet is e vidék lelkészei között találjuk, utóbbit Zsolnán.

Az a reformmozgalom, melyről ez adatok szólnak, nagyrészt csak a külsőségekben okozott változást: a mise római czeremóniáit rontotta el; a mise-énekeket alakitotta át, kizárván az éneklésből a trombitát és orgonát; a keresztségbeli kenetet, a halántéknak olajjal való megkenését, a nyálat, sót, gyertyát törülte el; minden egyéb változatlanul maradt.[2] A megjavitott hitéletet rendszerbe foglalni s az új rendszert gyakorlatilag megvalósitani: a jövő feladatát tette. A reformált egyházak papjainak legfőbb kötelessége volt a hiveket a régi hitbe viszszaeséstől megóvni, valamint a lelkeket az új tanok befogadására előkésziteni. Ebben a nem kis fáradsággal járó munkában a vezető szerep Besztercze papját, Kirschnert illette. Ám, a milyen nemes dolognak látszott a protestantismus terjesztése, ép oly nagy akadályok is állottak utjában. Legfontosabb a szászok constitutionalis kötelessége volt. Már az 1437-iki unió okmány szerint a három nemzet közgyüléseinek határozatait a gyulafehérvári káptalan állította össze. E helyre folyt be mindennemű érték, igy az egyházi adó is. Régebben, mig az egész Erdély katholikus hiten volt, e rendelkezés senkinek sem tünt fel, mert az egyházi adó az erdélyi püspök természetes jövedeméül ismertetett el. S nem változott a helyzet akkor sem, midőn Statilius püspöknek 1542-ben történt halála után a befolyó egyházi jövedelmet a fejedelem vette magához. Ha ez eljárás szabálytalan is volt, mégsem szolgáltatott okot az elégedetlenkedésre, mivel az adózók egyszersmind alattvalók is voltak. Azonban, a mikor Izabella lemondása s kibujdosása, valamint Frater György halála után Erdély Ferdinánd birtokába jutott, s az általa 1553-ban kinevezett gyulafehérvári püspök, Bornemissza Pál hivatalának emlitett jövedelmét követelte, azonnal a maga egészében előtünt az abnormis viszony. A szászok mint protestánsok, semmiképen sem fizethettek adót a római katholikus püspöknek!

[1] Heltainak Beszterczére való meghivatását részletesen ismertettem „Heltai“ cz. könyvem 9—10 l.-in.

[2] Dávid Ferencz följegyzése a „Rövid magyarázat“-ban

Erdélyben az új hit egyenjogúságát az 1545, 1550, 1552, 1553-iki végzések biztosították, s mégis azt látjuk, hogy a lutheri egyház csak későre alakul meg hivatalosan. Ennek legfőbb oka[1] az volt, hogy a szászok, kik régóta Ferdinánd alattvalói akartak lenni, most, e kivánságuk teljesültekor, nem szerették volna különválásukat a Habsburg uralomnak Erdélyben való kezdetével kapcsolatba hozni. Ferdinánd is kiméletesen bánt velük. Noha Báthory András kinevezésekor a lutheranizmus kiirtását rendeli, a tordai országgyűlésen s a marosvásárhelyi viszály alkalmával felekezeties türelmet tanusit. A későbbi különválást a gyulafehérvári róm. kath. püspök kinevezése okozta. E kinevezés az erdélyi hitujitó mozgalmak elfojtását czélozta, a mi ellen másként nem lehetett védekezni, mint ha az újhitű szászok is szervezkednek. Az 1553. februárius 6-iki nagyszebeni zsinaton az egyesülés megtörtént s közös akarattal Wiener Pál szebeni lelkészt választották erdélyi első ágostai püspökké.[2] A püspökválasztást a papi székek betöltése követte. Kolozsvár tanácsa, mivel 1552-ben két papja meghalt, a megüresedett helyre Petrovics Péter udvari papját hivta meg.[3] Hogy miért épen Petrovics papját, azt egyfelől Petrovicsnak az újhit iránti jóindulata és patronusi hatalma, másfelől az előző évi pozsonyi országgyűlés azon határozata érteti meg, a melynek értelmében a királyi területen egyetlen főur sem tarthat szakramentárius lelkipásztort. Azonban e mindenképen jóhiszemű választás nem felelt meg a várakozásnak. A királyi rendelkezés elől bujdosó protestáns predikátor nemcsak a királyt és a római katholiczizmust nem kimélte, de még a lutheri hitet sem, annak zsarnokságát, ennek bálványimádását, a német vallásnak pedig félbenmaradottságát pellengérezve ki. Értésére esvén e tény a királynak s a szebeni superintendensnek, Petrovics papja a bekövetkezendő üldöztetés elől a csak imént Izabella hivéül szegődött ecsedi Báthory György krasznai várába menekült.[4]

[1] *Wittstock:* Beiträge, 41—42 l.

[2] *Haner* (217 l.) 1552-t ir s utána *Pokoly* is (I. 79). Én *Wittstock*-nak a szász levéltárakban eszközölt kutatásai alapján (Beiträge, 38 l.) a fenti évszámot fogadtam el. A püspöki kötelességek s lelkészi teendők első meghatározását l. *Haner* 217—219 l.

[3] *Pokoly:* Ref. egyh. tört I. 76 l. V. ö *Borbély:* Heltai, 20 l., hol a másik állásra meghivott papról is szó van.

[4] *Kiss* Áron: A Szatmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzései. Bp. 1877. 15–16 l.

1554 aug. 16.-án meghalt Wiener; helyét az ezen évi szebeni zsinaton ideiglenesen Hebler Mátyással töltötték be. Az uj püspök első intézkedésével Stancaro és Kálmáncsehi ellen védte egyházát; mert Stancaro volt Petrovicsnak emlitett papja,[1] kit utján később Kálmáncsehi követett.[2] A szebeni generalis synodus határozatait az egyes egyházkörök is kihirdették. Beszterce vidék széki zsinatának Stancaro elleni végzésén kivül nem kevésbbé fontos ügye is akadt, mely a gyulafehérvári superintendenssel állott kapcsolatban. Emlitettük, hogy Bornemissza a lutheranus káptalanoktól is követelte az egyházi adót. A szászok erre azzal feleltek, hogy a régi templomi berendezésből az oltárokat, faképeket, ékességeket, a czifra papi ruhákat kihordották, a keresztségben a babonázásokat, ördögüzést és kereszthányást eltörülték. Bornemissza megbotránkozásának püspöki körlevélben adott kifejezést, felszólitva a reformokhoz hajló minden eklézsiát, hogy bűnbánólag térjenek vissza régi egyházuk törvényeihez; amennyiben pedig felfogásuk a régi hagyományokon ujitást kivánna, ez ujitásokat mindaddig ne foganatositsák, a mig az e czélra összehivandó gyulafehérvári zsinaton kivánságukra választ nem kapnak. Beszterce vidéke 1554 november 1—5.-én gyült össze Széken. Miután a szebeni zsinat határozatait kihirdették, a püspöki kettős körlevélre adandó választ fogalmazták meg.[3] Válaszuk első részében csodálkoznak azon, hogy a püspök oly szigoruan megdorgálta őket, holott az udvarában s velük egyhiten levőket nem feddette meg; második részében kijelentik, hogy ők örömmel fogadják a gyulafehérvári zsinatra való meghivást, mert az egyházban sok ujitás szükséges, az ujitandókat — jelenlegi hitük és tanaik felőli vallástételüket — irott könyv alakjában mellékelik. Hasonló választ küldhettek a többi egyházkörök is, minek következtében az igért gyulafehérvári gyülés nem tartatott meg. A széki zsinat fölterjesztésével Beszterce vidéke végleg különvált s folytatta a reformokat aképen,

[1] Magyarországi szerepléséről *Dávid* Ferenc Dialysise (*Jakab* D. F. E: 21 l.) *Siegler* (Bél: Adparatus, 73—74) és a Mon. Evang. Aug. Conf. in Hung. Hist. (I. 61, II. 124. l.) szól. Kiss Áron és Zoványi könyveiről alább lesz szó.

[2] Hebler rendelkezéseit l. *Haner* 221—222. l.

[3] E fölterjesztés teljes szövege, ki irva egy régi káptalani colligatumból, közölve Archiv f. Siebenb. Landeskunde. N. F. I. köt. 375—383. Kivonatosan, magyar forditásban *Jakab:* DF.E. I. 11—15. l. A Ker. Magv. 1909. évf. 188. l.-n a széki zsinat éve hibásan van 1555-re téve (corrigendum!).

hogy Krisztus testének a kenyérben való jelenlétét, az idvességnek a szentségekhez hit nélküli kötelezését, a fülbegyónást s a betegek gyóntatását eltörülte. Stancaro, kit nem kevéssé érdekelt e zsinat, könyvet irt ellene. Tiltakozik a zsinat biráló jogosultsága ellen, majd — mivel Székre ő nem hivatott meg — uj vitát kér. Könyve hatását fokozandó, Szebenbe[1] és Kolozsvárra gyalázó leveleket irt. Az óhajtott zsinat 1555. febr. 24.-én Erdődön össze is gyült, védője Stancaro patronusa volt s hihető, hogy maga Stancaro is jelen volt e vitán; azonban igazának nem tudott érvényt szerezni, mert a XIX. végzés nemcsak elitélte, de Báthory kegyétől is megfosztotta.

Ha megfigyeljük az évszámokat, melyek Stancaro elbukásáról vagy ujabb helyre való vándorlásáról tesznek bizonyságot, okvetlenül fel fog tünni a fordulatok drámai elevensége. Egy helyen alig ül néhány hónapig, aztán hihetetlen gyorsan tovább megy; a legelviselhetetlenebbnek látszó fáradalmak ép ugy nem lankasztják, mint nem a több gyermekkel való költözködés. Hasonló gyujtó megjelenése is. Soha csak egy ellenféllel nem volt baja, mindig sok ellen küzdött. Alig telepszik le Frankfurtban, Apologia contra Osiandrumja már is közmegütközést kelt. Musculus egyedül veszi fel a harczot, de pár nap mulva a brandenburgi választófejedelem Bugenhagent s Melanchtont kénytelen segitségül hivni. Melanchton könyvet irt ellene Responsio czimen. Mire a könyv megjelent, Stancaro a harmadik határon is tuljárt. Lengyelországot fellázitotta s már Erdélyben is elitéltetett. Heltai, egykor Melanchton tanitványa, élénk figyelemmel kisérte a reformáczió külföldi mozzanatait s igy tudomást szerzett Melanchton legujabb könyvéről is. E hir épen kapóra jött. A nála megszokott gyorsasággal munkához fog s könyvet ir ő is Stancaro ellen. Nem akar semmi különös ujat mondani, csak a régi bölcs atyák mondásait állitja a mantuai tanitásaival szemben. Melanchton könyvének rendszerességét

[1] *Zoványi* irja a Theol. Ism. Tárában: „1547-ben S. Magyarországra jön Petrovics orvosául. E minőségben hosszabb ideig Kolozsváron tartózkodott. 1549-ben Nagyszeben város iskolája szervezéséhez tanácsát kérte, mit meg is adott, sőt tanárnak is ajánlkozott. E hivatalát később visszautasitotta". Én nem tudnám adatokkal bizonyitani e sorok hitelességét (a szász történetirók sem). Azonban *Siegler* (i. h.) 1557.-ről irja: „S apud senatum Cibiniensem litteris diu intercedit, ut in urbe recipiatur". A ***recipiatur*** szó alighanem Zoványit igazolja.

távolról sem közeliti meg, Heltai munkája szétfolyó, szertelen. Tulajdonképen nem támad, ugy tesz, mintha az ő hitének igazsága legerősebb védelem volna minden ellen. Az idézett nyilatkozatok áhitatos tisztelete, a gyors munka felületes könnyedsége jellemzik Heltai Confessioját. Stancaro megtéritésére nem érzett magában elég erőt, hát meg sem kisérelte azt; de hiveit megakarta tanitani a lutheri egyház vallására s ez sikerült is. Valahány ellenvetést nem türő állitása volt Stancaronak, Heltai aképen czáfolta, hogy megmondta, mi az ő és hivei véleménye arról a kérdésről; hogy azonban az ellenkező állitás miért nem helyes, annak kimutatását az olvasóra bizta. Ez nem polemia ugyan, de a közönség helyeselte a módszert s vette a könyvet, mely két kiadást is ért. Merlin összefoglalása s a Confessio Gerana hatás tekintetében nem érték utól Heltai munkáját, egyedül Dávid Ferencz Dialysise tudta azt felülmulni. Ám, Dávidnak polemikus ereje nemcsak a Heltaiénál, de még Stancaroénál is jóval nagyobb volt.

Erre a hatásra Heltainak szüksége is volt, mert Kolozsvár nyugalmát ujabb reformator zavarta.

2. *Kálmáncsehivel.*

Petrovics Péter a tordai országgyülés által Krakkóból hazahivatván, 1556. februáriusának végén a dobrai hegycken által Erdély földjére lépett. Ugyanekkor csatlakozott hozzá a Debreczenből elmenekült Kálmáncsehi Márton. Márczius 8 után nemsokkal Kolozsvárra érkeztek. Ki volt Kálmáncsehi? Az összes egykoru irások tanusága szerint „elbizakodott, dölyfös ember, tetszésre vágyó, ki fennen hirdeti, hogy őneki ne legyen drágább köntöse, hanem csak a ki száz pénzt érjen, mert nem illik apostoli embernek drágább ruha; ismét: őneki fizetése csak annyi legyen, hogy legyen mit ennie és innia". A háttérben Petrovics szitotta az egyenetlenkedést, a visszatért királynénak szolgálandó azzal az elégtétellel, hogy „Kolozsvár azon főtemplomának oltárát, mely előtt a német tábornokok egykor elvették Izabella koronáját, átalakitotta, a képeket és katholikus jelvényeket eltávolitotta".[1]

[1] Petrovics e cselekedetét bizonyitja Kolozsvár ó levéltárában az 1556-ik évi sáfári számadás e két adata: Soluti Benedicto Kömies pro labore suo in

Természetes, hogy a kolozsvári papság felszólalt ez ellen. Bántotta őket, hogy a szakramentárius Petroviesék hitüket „magyar" névvel nevezik. Ez azonban a kisebb sérelem. Nagyobb baj volt, hogy az urvacsora dolgában azt hirdette Kálmáncsehi: „Valamint az Isten igéjénél fogva tagadjuk a pápisták átlényegülését, ugy tagadjuk a testi és véres hus evést is; azaz, hogy a Krisztusnak szüztől született természetes teste az urvacsorában testi szájjal vétetnék." Megkezdődött hát a harcz, mely idő alatt a kolozsvári hivek lelkük bizonytalansága miatt urvacsorával is igen ritkán vagy éppen nem éltek.

Nem sokkal később Kálmáncsehi tanait irásba foglalta. Dávid és Heltai előbb élőszóval, majd irásban feleltek Kálmáncsehinek. Irásuk czime: Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis (1556 jul. 25.) „Ők, Luther tanai mellett megmaradt kolozsvári papok, a helytartó meghagyásából törekedtek a Kálvint követőkkel egyetértésre jutni s hiveik szorongva várták az ügy eldőlését. De mivel a nyilvános megvitatás időhatára mind tovább halasztatott: az egymás között váltott irásokat közzé akarják tenni, hogy a vitakérdésről magának itéletet alkotni mindenki képes legyen", — mondja a Responsum. A következő napon, julius 26.-án, hasonlatosan a wittenbergi 95 thesishez, a templomok ajtajára kifüggesztett irásukban ünnepélyesen tiltakoztak az ellen, hogy Szegedi Lajos krasznai plebános, Kálvin értelme szerint tanithassa az urvacsora szentségét. Egyszersmind nyilvános vitára hivták ki Kálmáncsehit. Hiába volt mindez, hiába adta ki Hebler Mátyás is tiltakozó Elleboron-ját:[1] Kálmáncsehi nemhogy elhallgatott volna, sőt „Kolozsvár piaczán a keresztelő medencze helyett sertésvályuból keresztelt, mondogatván, hogy ez a keresztyén szabadság".

A királyné nov. 25-re gyülésre hivta az erdélyi és magyarországi rendeket Kolozsvárra. Az országos ügyek elintézése után vallásügyi tárgyalásokra tértek. Mindenekelőtt Novicampianus Albert pro Catholica fide terjedelmes oratiot mondott,

destructione altarium claustrorum fl. 2. dr. 84. soluti Gregorio Kömies pro labore suo in destructione altarium claustrorum fl. 1. dr. 50.

Ez évben megtörtént a secularisatio bonorum ecclesiasticorum. M. *Burján:* Diss. Hist. Crit. de dupli ingressu Georg. Blandratae pag. 9 oct. 95.

[1] Elleboron = őrültség ellen gyógyitónövény. *Balogh* F.: Prot-egyh tört. részletei, 63. l.

hatása azonban oly kicsiny vala, hogy kétségen kivül Petrovics közbelépésére a gyülés de religione, azt határozta, ut teneret quilibet sectam, quam vellet. E határozat Luther követőit nem elégitette ki. A szászok 1557 január 13.-án a szebeni zsinatban tiltakoztak a kálvinisták ellen. Kolozsvár is protestál; Novicampianus ujabb Apologiát ir. Hiába. A február 6-ki tordai gyülés kimondja, hogy mindenki „azt a hitet követheti, a melyet akar, régi vagy uj szertartásokkal; csakhogy az uj hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.

A megtámadott Kolozsvárnak csak egy elégtétel maradt: a nyilvános vitatkozás. A zsinat junius 13-án Kolozsváron tartatott meg. A jelenvoltak névsorában olvassuk: Dávid Ferencz, Boldi Sebestyén és Hebler Mátyás superintendensek, továbbá husz lelkész, Heltai Gáspár, a kolozsvári eklézsia seniora, Alesius Dénes fenesi pap s mások. A zsinatnak előre bevallott czélja a szakramentáriusok letörése volt, miért is Kálmáncsehit s követőit követelőleg hivták meg. Kálmáncsehi beteget jelentvén, fölkérte Szegedi Lajost, hogy távollétében őt képviselje. Szegedi azonban látva azt, hogy segitő társai: Petek Lőrincz és Krispus Bálint a legelszántabb kitartással sem lesznek elegendők a lutheránusok megczáfolására, Petrovics pedig a kormányzási ügyekkel inkább el volt foglalva, semhogy ráért volna segiteni: visszalépett a vitatkozás elől s igy a zsinat ellenmondás nélkül elkárhoztathatta Kálmáncsehiéket, megbizván Dávidot, hogy ebbeli határozatukat megszövegezve, készítse sajtó alá. A könyv Consensus doctrinae de sacramentis czimmel még ez évben megjelent s a benne levő névsorban Heltai seniornak van irva.

Időközben a lutherista vezetők ügye megfordult s nehány kétkedő a zsinat határozatait elküldte Melanchtonnak, felülbirálás végett; a szakramentáriusok pedig annyira szervezkedtek, hogy sept. 26-án Kolozsváron ujra össze akarták mérni elveiket. A vita meg is történt; vesztettek s a gyülés határozata háttérbe szoritotta őket. E csapáshoz járult, hogy oct. 15-én Kolozsváron elhunyt Petrovics. A szakramentáriusok helyzete ez által tarthatatlan lett, a lutheristák örömét elnyomta az önbizalom.

E zilált állapotok között érkezett vissza Kolozsvárra a XVI. század fáradhatatlan, megtörhetlen vándora, Stancaro. Kiüzetvén Szebenből, ujra itt próbált szerencsét. Az év utolsó napján nyilt vitára késztette a lutherista papokat. Legyőzetését,

melyben Dávid mellett főleg Heltai jeleskedett, Stancaro nem tartotta véglegesnek s ha el is távozott, szivében a harag s gyülölet mellett a találkozás serkentő izgatását vitte magával Kendi Ferencz birtokára s tovább Székely-Vásárhelyre.[1]

Az 1558-ik esztendő Luther követőire nézve szerencsével kezdődött. Január folyamán megkapta Kolozsvár Melanchtonnak levélbeli válaszát. A csöndes véralkatú, békés lelkületű Melanchton a zavargások kikerülése végett azt ajánlá, hogy csak a legfőbb állításokat tartsák sérthetetlennek, a lényegtelen s külső dolgokban a gyöngéknek engedni kell. Hiába a békéltetés, az ellentétek jobban ki voltak élesítve, semhogy az egyetértésre gondolni is lehetne. Az április 3-án szétoszlott kolozsvári gyülés kijelentette: „A sakramentáriusok felekezete eltiltatik s a wittenbergi egyháznak Melanchton sajátkezű iratában kifejtett itélete szerint eltörlendőnek véleményeztetik". Szólott pedig e véleményezés a május 1-én Tordán zsinatra összegyült papságnak, főleg a zsinat elnökének: Dávid Ferencznek. A tordai zsinat lefolyása viharhullámos vala. Egyfelől Dávid s elvtársai, kezükben Malanchton levelével s az ágostai Confessioval, másfelől Kálmáncsehi, Szegedi Lajos s nem nagyszámú hivei. Mindenik fél a legjobb hiveit állitotta sikra s bárki győzzön is, a másik bukása nem szégyenletes. A vita oly heves volt, hogy még a jámbor Heltai is a félelmes vitatkozók közé tartozott. Nem is csoda, hiszen e zsinatot főképen Stancaro provokálta Székelyvásárhelyről február 5.-ik levelével, melyben felszólítja, sőt a mennyire lehet, kényszeríti a királynét, hogy „amaz átkozottakat, t. i. Dávidot, Heltait és Heblert, követőikkel együtt a fegyver tekintélyével is kényszeritsék a zsinat elé, hogy eretnekségük megbizonyosodván, jogszerü büntetésüket elvegyék." A megtámadottak még a zsinat előtt kiadták Apologiájukat, tisztázva benne magukat, másfelől kimutatva, hogy az ellenük szórt vádak csupán csak Stancarora találnak. A vitatkozás eredménye Stancaro és Kálmáncsehi legyőzetése. A zsinat lefolyásának rajzolatját Dávid még azon évben kiadta. Ez Actat köztörténeti szempontból a legértékesebb emlékeink közé kell sorozni.

A tordai zsinat idején Stancaro már Lengyelországban volt, Pinczovban, Lismanini s a nem régen visszakerült Blandrata[1]

[1] Siegler i. h.

[1] Blandratának ez ideig Magyarországon való szerepléséről az alábbi adatok számolnak be: Először 1544-ben került Erdélybe. Izabella királyné

körében. Kálmáncsehi sem élte tul ez évet. Debreczenbe vonulván, 1558. őszén meghalt. [1] Azzal a tudattal hagyta el Erdélyt, hogy tanitása nem tudott ottan meggyökerezni. Pedig a bekövetkező új év Dávid Ferenczet is, Heltait is az ő követői közt találta. [2]

Basilius István.

Az irodalom valamely nép érzéseinek, gondolatainak foglalata. Azonban a gondolatnak vagy érzésnek nemcsak irásba foglalása után lehet hatása: az élőszó sokkal hatásosabb. Közéletünk, érzéseink, gondolataink változása ennélfogva elsősorban az élőszó munkája. Igaz ez már csak azért is, mert minden korban kisebb azok száma, kik véleményüket olvasás, fontolgatás után alkotják meg. A mult idők szellemvilágának vizsgálásánál ennélfogva az élőszó emberei mindig különös figyelmet érdemelnek. S itt elsősorban nem a professionatus szónokokra gondolok. A vezérek nagysága legtöbbször eszméik közvetitőin fordul meg. Ha tehát arról szólunk, minő hatása volt közéletünkre a fejlődő s tiszta unitarius gondolatnak, nem szabad figyelmen kivül hagynunk azokat, kik e gondolatot megnépszerüsítették. Ezen ú. n. irodalmi tizedesek között előkelő hely illeti meg Basilius Istvánt. Ő a magyar unitarizmus vándorapostola. Kevés irását ismerjük s azok értéke is inkább theologiai szempontból fontos; irodalmi jelentőségét élete teszi.

Basilius [3] 1524 táján született Kolozsváron. 25 éves korában külföldre megy s Wittenbergben, majd Jenában tanul mintegy hat évig. 1555-ben hazajön s szülővárosa protestáns iskolájában

udvarába, új orvosként. Ekkor 28 éves volt. (Blandrata vallomása a vatikáni levéltárban); 1547. jan. 5.-én Izabella kiséretében Nagyszebenbe megy. (dr. *Veress E.*: Izabella királynő, Bp. 1901. 269. l.); 1551.-ben Izabellát és János Zsigmondot Lengyelországba kiséri. (*Veress*: i. m. 337). Lengyelországban a lengyel király udvarába megy s több kevesebb megszakitással ott él 1559 junius elejéig, a mikor és sürgősen Erdélybe küldetik, a haldokló Izabella királyné meggyógyitására. (*Veress*: i. m. 481. l.)

[1] *Lampe*, 685. l. *Bornemissza* prédikácziói IV. rész függelékében, *Eötvös L.:* M. Pr. Figyelmező, 1871. 520. és 545. l.

[2] Heltainak egyéb polemiáit „Heltai“ cz. könyvemben ismertettem. Az ott elmondottakat ujra ismételni fölöslegesnek tartottam.

[3] V. ö. *Pokoly* közléseit Ker. Magv. 1898. 34. l. *Benczédi* G.: Ker. Magv. 1879. 388. l. *Kanyaró:* Unitár. Magy. 79. l. *U.-az:* Ker. Magv. 1888. 227. l. *Kénosi:* Scriptores, 19. l. *Uzoni* F.: I. 312. Ker. Magv. 1884. 155. *Uzoni:* I. 539—40.

segédtanitóságot vállal. Két év mulva rektor lesz s marad 1564-ig. Azon évben, mely Dávid és Károly Péter összetüzéséből a deus pater est aeterna mens elvet a magyar reformáczio folyamába vetette, távozott Rettegre, új hitét hirdetendő. 1566-ban újra Kolozsváron van, mint a magyar eklézsiák papja. A következő évben Szegedivel s Sztáraival Torda áttéritésére vállalkozik; munkájuk sikerülvén, maga lesz a város első unitárius papja. A beálló újévben „A Credónak vagy Apostoli vallásnak magyarázatja“ czimmel Békés Gáspárnak ajánlott confessiót. „Egy nehány kérdések a keresztyéni igaz hitről és azzal ellenkező tudományról az Istennek egyházában“ czimen Pókai Jakabnak dedikált vitairatot bocsát közre.

Ez életrajzból, mint tárgyunkra nem tartozót, kihagyom a családjára s vagyoni helyzetére vonatkozó tudósitásokat, annak a Keresztény Magvető 1879. évi folyamában, ennek u.-o. az 1898.-kiban nézhetni utána. Ellenben felhasználtam Kanyaró s Jakab Elek kutatásait.

1569-ben volt a nagyváradi zsinat. Mig Dávid Meliuson aratta diadalát, Basilius Károlyi Péter s Czeglédi György váradi anyaszentegyháza után indult. A hagyomány azt tartja, hogy 3000 embert téritett át.[1] Kit hagyott Basilius új ekklésiájában, nem tudjuk. A következő évben Belényesen találjuk, honnan — Kénosi szerint — Nagyfalvi Balázs kálvinista papot prédikálta ki. Innen már kora tavaszszal tovább ment Békésre. „Iskolás újonczai“ (Melius kifejezése) közül egy erdélyi ifjut hagyván maga helyett, még az év folyamán Hódmezővásárhelyre s onnan Makóra távozott. Makón a Wittenbergben s Kolozsváron tanult Tordai Máté, a későbbi énekszerző, maradt lelkészül. Maguk tovább vonulnak Szegedig. Itt Jászberényi s Alvinczi György, a Dunántúl unitárius téritői, váltak el. Szegedről, Csanádot is útbaejtve, Temesvárra kisérik Karádit s onnan csak a kálvinista pap kiüzése után térnek vissza. A jelesebbek közül még csak Óvári Benedek nem kapott működési teret, útjukat tehát Simánd[2] felé irányitják. Óváritól elválva,

[1] „Adalék XVI. százévi drámairodalmunk történetéhez“ czimen a Ker. Magv. 1909. 97—99. l.-in közöltem *Nagyváradi Komédia* Basiliusnak e téritésével áll kapcsolatban. L. különösen i. h. 98. l.

[2] Itt, Simándon kapta Basilius Meliusnak 25 argumentumát, a bekövetkező békési disputatio indító okát. V. ö. *Melius*-nak Basilius ellen 1571-ben írott könyve. B_3 levél. *Kanyaró:* Prot. vitairatok (i. h.) 336. l.

Basilius kevésre leapadt kiséretével Békésre siet, mert, mint mondták, csemete-egyházát vész kerülgeti. Bod feljegyezte, hogy ez időben Meliusszal [1] a Szent Háromság tudománya és Krisztus Istensége felett „irás által" vetélkedett. Én ez irásokat sehol sem találtam.[2] Kanyaró e békési disputatiót Basilius legnagyobb polemiájának tartja.

Térítő utja itt megszakad. Két évig pihen békési eklézsiájában. Rá vonatkozó emlékadataink ettől kezdve megritkulnak. 1578-ben Kolozsváron találjuk, hol tevékeny része volt Dávid nagy pörében. Maga hite szerint hű socinianus s ragaszkodott az 1573.-ki nagyenyedi zsinat végzéseihez, melyen Dávid „megakadott volna". Gyulafehérváron Blandratáék mellé áll s mint a szombatosok XVII. századi könyve állitja, Dávid ellen vall. Ezért socinianus paptársaival egyetemben heves megtámadtatásban részesült. Védekezésül talán Hunyadi Demeter fogalmazásában magyar nyelven készitett könyvecskét bocsátottak közre. Ez sem használt. Ekkor Basilius, elejét veendő nagyobb bajnak, tudatá az alföldi papokkal, hogy Dávid elitéltetésének jogos-

[1] *Kanyaró* (M. Könyvszemle, 1896. 327.) irja: „... Békésen hagyott papjukat, egy ifju erdélyit, Szegedi Lajos esperes börtönbe vetteti. Basilius legott visszafordult s diadalmas disputatiót tart a török hatóság előtt a szintén Békésre átrándult Meliusszal s a Melius segélyére egybesereglett kálvinista papokkal". Ez állitását Boddal bizonyitja (Histor. Unitar. 152. l. és Hist. Hung. Eccl. I. 456. l.). Meglehet, hogy szóbeli vita is volt Basilius és Melius között, azonban *ennek* én sehol sem találtam nyomát. Ellenben Bodnak Athenásában (28. l.) azt olvasom, hogy *„vetélkedtenek* (t. i. Basilius és Melius) *is együtt irás által, mely kezembe akadott"*. Ez adatot Kanyaró is idézte Unitár. Magy. cz. könyve 86. lapján. Tekintettel arra, hogy Bod határozottan állitja e *vitairatok* létezését, nem tartom valószinünek Basilius és Melius szóbeli vitáját. Ez ellen ugyan azt lehetne vetni, hogy Melius „Az Fiu Isten" stb. cz. müvében igy ir: „Én is kevés beszéddel tavaly megfeleltem". E kitétel azonban, mint a következő mondat bizonyitja („Most is bizonitom és erősitem" — könyvvel!), könyvpolemiára vonatkozik.

[2] *Kénosi:* Bibliotheca, 27. l. és *Uzoni-Fosztó* I. 513. s utánuk *Kanyaró:* Könyvszemle, 1896. 334. l. közli Károlyi Péter beszédeiből (Debreczen 1570., pag. 91., 6.) e mondatot: „Basilius István irt mostan ellenünk valami Maculatoriumot". Hogy a Bod emlitette irásbeli vita *egyik* irata ez, sejtjük. A másik „Az atyáról, fiuról és szent lélekről" czimü. V. ö. *Kanyaró:* i. h. 335. Melius erre először „A Fiu Isten és Jehova" czimmel irt 1570-ben. Majd a következő évben „Mi a különbség ez tévelgő Erdeli tudomani közöt és az igaz keresztyeni Evangelium és vallás közeot" czimmel. Ez utóbbi bizonyára utolsó müve a polemikus Meliusnak: a következő évben meghalt.

voltát beakarván bizonyitani, közéjük szándékszik menni. E levélre az alföldiek nevében Óvári Benedek válaszolt,[1] védekezése nem használt. Hat nappal a valóság előtt az a vakhit járta be Erdély s az Alföldet, hogy Dávid a börtönben meghalt. E hir vételekor Karádi Pál, az alföldi eklézsiák superintendense, mélységes elkeseredésében tollat fog s maró gunyos levelet ir Dávid egykori segédpapjainak.[2] Basilius, fölhasználva Musculus Dusanusnak Genesis conmmentárjait, meglepően higgadt s tárgyilagos levélben felet.[3] E levélhez csatolva voltak az 1573.-iki enyedi articulusok, melyeket bő kommentárral kisér.[4]

A különbség Dávid és a socinianizmus között sokkal nagyobb volt, semhogy Basilius egyszerü levélben kibékithette volna ellenfeleit. 1579. november hó 30-án eladja a kolozsvári piaczon levő szöglet házát 800 forintért s e pénzzel, nehány hivét véve maga mellé, elindult az Alföldre, hogy a mit az irás el nem intézhetett, az élőszó hatalmával egyenlitse ki. 1580 novemberében Szegeden, Simándon, Temesváron, Makón van, nem kerülve ki a közbe eső falvakat sem. Mi szerencsével járt, mi eredménynyel? maga hagyta emlékezetül a fejedelemhez küldött beszámolójában. Beneczédi Gergely felfedezte referada ime: „Superintendensemnek és házám biráinak beleegyezésével elhatároztam, hogy bizonyos magán ügyeim okából elutazom alsó Magyarországnak abba a részébe, mely török uralom alatt van és Simándról Temesvárra, innen Csanádra, Makóra mentem, egészen Szegedig; de egyszersmind utánok tudakozódtam azoknak az egyházi férfiaknak is, a kik el vannak telve azokkal a zsidózó vélekedésekkel és tévedésekkel, a melyekért Dávid Ferencz elitéltetett: sokat beszéltem velük és ellentállottam nekik, a mennyire tehettem; de hasztalan, annyira meglepte őket ez a halálos nyavalya. Két nappal ezelőtt érkeztem haza. Kolozsvár, 1580. nov. 30. Basilius I."

Ugyanezen év dec. 2-án irt Báthory Istvánné fejedelem asszonynak, majd pedig a fejedelemnek Nyirő Máté érdekében, ki a szentek szobráról a malomban tett nyilatkozataiért elfogatott. Még e hó folyamán könyvet is adott ki „Tiz iszonyatos dolgok, melyek a Krisztus nem imádásából származnak" czimen. Úgy látszik, Dávid tanitása vagy tán épen Óvári és Karádi

[1]–[4] E levelek hiteles másolatait *Uzoni Fosztó:* Hist. eccl.-ból alkalomadtán külön tanulmány keretében fogom közre adni.

nyilatkozatainak ellensulyozására irta e munkáját. E 10 iszonyu dolog a következő: I. Az ujtestamentomnak avagy az evangéliumnak teljességgel való megvetése, akár megváltoztatása. II. A Jézus Kristusban való hitnek azaz lelki bizodalomnak, mely van a mü üdvösségünk felől, az ő vérének váltságának általa, megszünése és letapodtatása. III. A mi idvességünknek, mely vagyon fundálva az Istentől a Krisztus Jézuson, teljességgel való felbontása és elrontása. IV. Valami néz a Krisztus Jézusnak szeretetire, az élő reménységre, az ő neki való engedelemre és szolgálatra, az mind felbomol és semmivé lészen. V. A Krisztus által hittel való bémenetelünket az Istenhez és azon Krisztusban való életünket és feltámadásunkat elrontja az a vallás a Krisztus nem imádásáról. VI. A Krisztus Jézusnak mostani urasága és országlása, mely van a felmagasztaltatásban és Istennek jobbjára való ültetésben, teljességgel megtagadtatik és lecsepültetik. VII. Azon Krisztus Jézusnak igéreti is, melyeket tett vala tanitványainak az ő jelen volta felől, mennybe felmenése után, és minden cselekedeti is mennyből meghamissaltatnak és igy az uj testamentombéli irások hazugságoknak találtatnak lenni. VIII. Ama drágalátos Apostolnak, a Krisztus Jézus választott edényének, Pálnak, az ő sok intési, kérési, könyörgési, kényszerittési és parancsolati az Istennek és a Krisztusnak nevére és az ő látására mind hiába valók lesznek. IX. Azon Pál Apostolnak irási a Krisztusnak mostani cselekedetiről mennyekbe és hozzánk való jóindulatiról és segitségéről mind hivságosok lesznek. X. A Krisztus Jézusnak az ő itélő birósága hiában hirdettetik az uj testamentomban és igy meghamisittatik mind a Krisztus mondása s mind az Apostoloknak sok és erős tanubizonyságok.

1587-ben mint köblösi papról van emlités téve s mint ilyen „Themata sive propositiones pro defensione innovationis“ czimen disputanda in Transylvania ad concessionem Illustrissimi Principis 2 iv terjedelmü füzetet ad ki. Utolsó adatunk terhes anyagi viszonyairól emlékezik. „Dialogi quidam de religione Christiana“ munkáját, melyet maga idéz „Exercitiuma pietatis“-ában, hol s mikor irta, ismeretlen.[1]

[1] *Kanyaró* (Könyvszemle, 1896. 328 l.) irja: „Meghalt 1592-ben, Kolozsvárt, mintegy 65 éves korában.“ Kanyaró idézett czikkében Basilius életének Unitár. Magy. 78—107 l.-in való ismertetésére hivatkozik. E helyen B. halálá-

Császmai István.

Császmai életéről mindössze csak annyit tudunk, a menynyit egyetlen könyve alapján róla Uzoni (I. 329 l.) feljegyzett. Kénosi (Scriptores 16 l.) csupán könyve czimét emliti. E szerint János Zsigmond életében gyulafehérvári unitárius pap. Annak az irodalmi mozgalomnak, mely Dávid Ferencz kezdeményezésére a XVI. század közepén Erdély s Magyarország keleti részein elterjedt, egyik érdemes szereplője. Birja az irás készségét, de stilusa Melius könyvein élesedett. Az 1568-iki gyulafehérvári vitán az unitáriusok részéről mint választott biró (arbiter) volt jelen. A vitához buzgón hozzászólott, azonban valamelyik felszólamlása nem volt elég korrekt, mert Tordai Sándor András dévai kálvinista plebános Császmainak szavait félreértve és félremagyarázva, a vita után könyvet irt ellene.[1] Császmai sem késett a felelettel s ezt annál könnyebben megtehette, mert Hoffhalter halála után a gyulafehérvári nyomda admini-

ról nincs emlités. A Könyvszemlében (i. h.) sem jelöli meg, honnan vette az adatot. Az Unitár. Magy. forrásában, Uzoni-Fosztóban B. halálának éve nincs megjelölve, én legalább sehol sem találtam.

[1] Tordainak a könyve ma nem ismeretes. Tartalmát sem egyháztörténészeink, sem bibliographusaink nem ismerik. Én Császmai feleletéből Tordai könyvének summáját eképen állitottam össze: Az *első* képnek feleletiben azt irja Tordai: „Mi Keresztyének oly Istent imádunk, ki megjelentette magát, ki Atya, Fiu, Szentlélek, ki állatjában, hatalomban, méltóságban, dicsőségben csak egy és nem négység." A *második* képre való feleletiben kárhoztatja vallásomat (irja Császmai), melyben nem származásnak, hanem az Atya Istentől a Krisztus által való kibocsátásnak magyaráztam lenni. A *harmadik* képre való feleletiben Tordai erősen mutatni akarja magát, hogy 3 Istent nem vall, mert hogy mind az Atyát, mind a Fiut és Szentlelket egy Istennek mondja lenni; hogy a Fiu és Szentlélek azon egy örökké való Isten volna, ki az Atya. A *negyedik* képre való feleletiben azt mondja, hogy azzal a Krisztus áldozatját akartam csufolni. Az *ötödik* képre való feleletiben azt mondja Tordai, hogy ő sem a szózatot, sem a galambot nem mondja Atyának, sem szentléleknek, sem pedig őnekie nincsen látható háromsága. A *hatodik* képre való feleletiben bizonyitani akarja a második személynek a háromságban mennyből alá jövését és az emberi testnek felvételit. A *hetedik* képre való feleletiben menteni akarja Stancarot és azt mondja, hogy csak calumnia, hiszen sokan ismerik Stancaronak keze irását, vagyon nálunk, melyet ő maga a leczkébe irt és eképen 5 részre osztotta a háromságot, a mint a képben megvagyon irva. A *nyolczadikra* semmit nem felel, hanem azt Meliusra bizza.

stratora lett. A vitára nem csupán ez adott okot. Mint nyomdavezető, felügyelt a Dávid szerkesztésében készült De falsa-et vera nyomtatására, egyszersmind — tanult nyomdász létére — elkészitette a szentháromság kigunyolására csinált képek kliséit. (Hogy az eredeti képeket ő tervezte-é, avagy más, nem tudjuk.) Sándor e képekért Császmait kiméletlenül megtámadta.

Császmai feleletében külön válaszol e kettős támadásra. Dogmatikai nézeteinek elferditését igy igazitja helyre: „Sehol arról irás nincsen, hogy az egy állatban három személyt imádjunk, hanem hogy a fiu által járuljunk az atyához, könyörögjünk az atya Istennek, hogy az ő szent lelkét adja nekünk. Bálvány az állat és a személy, melyet Sándor András tanit, mert az nincsen az irásban és költött dolog emberi bölcselkedésből. Ennél nagyobb szemtelenség pedig Sándorban az, hogy oly nyilván mer káromkodni, hogy én a Krisztust csak embernek és prófétának mondanám. Sőt inkább én ezt az ember Jézus-Krisztust az élő Istennek szent fiát bizony Istennek mondom és vallom, de nem személyes Istennek avagy ő magától való Istennek, hanem Istent Istentől. Ennek az ember Jézus Krisztusnak örökké való Istenségét én nem tagadom, mert az az Istenség, ki teljes képen a Krisztusban vagyon, örökké való, de az ő személyes és megosztott Istenségét, mely irásban nincsen, semmiképen nem vallom és nyilván erről vallomást teszek."[1] Ezután hitének foglalatját adja.[2]

A képekre vonatkozó megvádolásra ezeket válaszolja: „Tordai Sándor András e napokban valami irást bocsátott ki, melyben erősen kárhoztat engemet, hogy én az Antikrisztus képeit, melyekkel az ő hamis tudományát a szegény együgyű község-

[1] 21 és 31 lap.

[2] „Én jó lelki ismerettel Isten előtt és minden hivő keresztények előtt vallást teszek, hogy én az egész derék szent irásnak folyása szerint vallom az egy Atya Istent, mennynek, földnek teremtőjét, ki oly Isten, honnét mindenek vannak. 1. Kor. 8. 6. Ef. 4. És ő magától való Isten. A J.-Krisztust pedig nem azon Istennek, hanem az Atya Istennek élő szent fiának, avagy egy Úrnak, ki által mindenek vannak. Ezt a mi urunk J.-Krisztust vallom igaz Istennek lenni az egy igaz Istentől. És hogy az Atya Isten teljes Istenségének mivoltával s benne lakozik és mindeneket ő általa cselekszik, a mint János V. VI. X. és XIV. Capban maga mondja. A Szt. lelket pedig Atyának és Fiunak lelkét lenni. És valamint az Istennek igéje magyaráz ezekről, vallom és igaznak mondom." V. ö. *Uzoni-Fosztó:* Hist. eccl. unitar. I. 489 l.

nek szivében behintettem, kinyomattam és úgy mint bálványcsinálónak itél. Erre a hamis vádolásra nem szükség ennek megfelelnem, győzze elvárni csak, meglátja, bizom az Istenben, ha e képeknek kinyomtatásával rontottam a bálványt vagy épitettem." A képek elterjedtek s bizonyára nem maradtak hatástalanul. A De falsa sokáig leggyülöletesebb könyve volt a XVI. század unitárius irodalmának.

Mi lett a Császmai—Tordai-féle vita befejezése s mi lett Császmaival? — ismeretlen.[1]

Karádi Pál.

Karádi 1523-ban született a somogyvidéki Karádon. Gyermekkorát a mohácsi vészszel hazánkra tóduló török áradat tette emlékezetessé. Szüleiről semmi tudomásunk nincs, mert az, hogy jómódban lehettek, mivel fiokat taníttatták, csak gyanitás. Szapolyai János halálakor Karádiék is gyászba borultak s a kiskorú Zsigmond török kézre jutását ők is megsiratták. 1541 szeptemberében az Erdélybe visszavonult özvegy királyné kiséretében találjuk a 17 éves ifjut s ettől fogva ura haláláig hű fejedelempárti. Maga még tanuja volt a hitéért s magyarságáért fanatikusan küzdő Frater György politikájának. A biboros halála után egy időre nyoma vész, mignem Kolozsvárra kerül Dávid környezetébe. 1556-ban, mikor János Zsigmond és Izabella Lengyelországból hazatértek, Karádi kiséretükhöz csatlakozott s Gyulafehérvárra ment velük. Itt helyszini tanuja volt a pártoskodó Kendyek s Bebek szörnyű halálának. A cselszövényeket nemismerő udvari népség e gyilkosságot csupán Balassa Menyhártnak tulajdonitá s az események intézésében avatatlan predikátor e hirt valóságnak vette. A királyné halála után Karádi is eltünik az udvar köréből, hogy Bethlen Gergely[2] vitézeinek hirdesse Istennek igéit, lenn az Alduna mentén. Uj helyzetéről ép oly keveset tudunk, mint uj uráról. Meddig maradt itt? — ismeretlen. 1561-ben Hoseashoz, 1562-ben Joël és a Jelenések könyvéhez készitett kommentárját Bethlen Gergelynek ajánlá. 1565-ben ura Hasszán temesvári pasával utra kelvén,[3] Karádi

[1] L. *Kanyaró:* Unitár. Magy. 214. l.

[2] *Lukinich* Imre: Keresdi báró Bethlen Ferencz. Századok, 1908. 682. l.

[3] Erd. orsz. gyül. Eml. II. 246—47. l. V. ö. *Nagy* Iván: Magy. csal. II. 73. és *Lukinich*: i. h. 682. l.

visszatér Erdélybe. Egy ideig Kolozsváron tartózkodott Dávid környezetében, majd Dávid és Károlyi polemiája után utra kél, az uj hitet terjesztendő. Ismerős helyeit sorra fölkeresvén, Abrudbányán talál magának foglalkozást. Heltai példájára nyomdát állít fel. (Nem lehetetlen, hogy e mesterséget Kolozsváron tanulta). E városban vette Balassa Menyhért, meg fia, Boldizsár halálának hirét (1568. febr.). Hogy minő hatással volt lelkére e halálhir, könnyen elképzelhetjük. „Mint becstelen, nyomorultan fejezte be az életét, mert most az egész városban (Bécsben), sőt a fejedelem udvarában sem találkoznék senki, ki a kilencz árulásról hires-nevezetes embernek temestését kisérné"—jegyzé meg Forgács Ferencz, s e sorokban a közvélemény olvasható.

Balassa Menyhért árultatása.[1]

Karádi e hirhedt kalandor életéből legnagyobb bünűl fejedelem-ura cserélgetését tartotta. Heltai, kiben a sociális érzék nagyobb volt a szorosan vett nemzetiességnél, bizonyára azt emelte volna ki Balassa jellemében, mint sanyargatta a szegény vásáros népet; Sztárai is nagyobb kedvet érzett volna a kath. papság megvesztegethetőségének példázására. Csak Karádi találhatta nagyobb véteknek a pártállással való kereskedést. Mert Karádi ha pap volt is, mindenekfölött e szenvedő ország hű fia akart lenni. Abban az előbeszédben, melynek alapján Kertbeny oly megvetéssel szól e „korlátolt prédikátor"-ról, észre kell vennünk *a magyar embert*, ha Karádit helyesen akarjuk ismerni. Hiszen nézzük csak, miért nyomatta ki e komédiát? „Egyért azért, mert eleitül fogván, amint a magyarországi Chronika bizonyitja, egész Magyarország a sok pártolásért, árulásért és idegen fejedelmeknek választásáért pusztula, vesze és

[1] *Kertbeny*: Die Fürstenverrathe des Melchior Balaschscha. Leipzig, 1874.; *u. a.*: Magyarország legrégibb drámairodalma. Bpest. 1878. *Jakab* E. Koszoru. 1879. II. 4 füz. *Toldy*: A magy. költ. tört. I. *Beöthy* Zs.: Századok 1876; *u. a.* A magy. irod. kis tükre. 3 kiad. 51 l. *Horvát* J.: Tud. gyüjt. 1819 V. 80—82.; *Németh* J: Memoria Typogr. 1818. 381. *Gyulai* Pál: Egyet. előad. és emlékbeszédek. *Kanyaró*: Unit. Magy. 1891. 95. l. *Bodnár* Zs.: Magy irod. tört. I. 468 –472. *Dézsi* L. A magy. drámairod. tört. I. 28. Egyet. előad. *Szinynyei*: Magyar irók V. köt. 1012—1013. l. *Imre* Sándor: Néphumor, Bpest 1890. 52. l. P. *Szatmáry* Károly: Legrégibb szinmüveinkről, Hon. 1878. 67. és 71. száma *Bayer* J.: A magyar drámairod. tört Bpest. 1897. I. köt. 45 l. *Pintér* J: Magyar irod tört. Bpest. 1909. II. 124 –129. l.

romla, megutálván az ő tulajdon és természetszerint való kegyelmes fejedelmeket, kiért ezután is várják a maradékok az ő veszedelmüket. Másért azért gondolom, hogy kinyomtassam, hogy mindenek ezt látván, példát vegyenek ebből az árultatásnak eltávoztatására." Van itten szó egyébről, mint nemzeti létünk féltékeny őrzetéről? S a példa, mit a Bibliából idéz állitásának igazolására, sem egyéb a nemzetárulás rutságának illusztrálásánál. Nem, Karádi nem volt az a „szellemileg és irályban oly korlátolt prédikátor, kinek szemei nem képesek a való életből bármit is meglátni, kinek agyveleje egyenesen elbutult a legsületlenebb ószövetségi képzetekkel — mint ezt Kertbeny hitte (Magy. orsz. legrégibb drámairod. 54 l.) Olvassuk el Karádinak Dávid halálakor Erdélybe küldött leveléből[1] e sorokat: „. . . Kik már egyszer a szeméremnek határát keresztül hágtuk, tudjuk módját az ily dolgoknak s akkor annyival, mint most, meg fogjuk érni, mert a merről a szél fuvand, arról forditjuk a köpenyeget, csakhogy Acháb előtt megállhassunk s az ő kegyéből ki ne essünk". (Sándor I. ford.) Nem önkénytelenül is Balassa Menyhért e fenyegetőzése jut eszünkbe: „Az nagy Istenre mondom, ne hozna csak jó választ, ismég ugyan olyan könnyen elárulnám a királyt, mint az előbb."

Karádi szerzősége ellen szóltában Kertbeny azt is fölemliti, hogy „dagályos irálya mintájául szolgálhat a gondolatlan, jámbor, kenetteljes beszédnek". Erre már Jakab megjegyezte, hogy Karádi nem egyszerü prédikátor csupán, de később az alföldi unitáriusok superintendense, nemcsak polemikus, hanem Dávid halála után Hunyadi Demeter s Basilius ellen való nagyszabású akció vezetője, következőleg — ha a stilus a gondolkozásmód tükre — Karádi több méltánylást érdemel. Bodnár sem becsüli sokra stilusát, melyet élettelennek, unalmasnak talál. E vélemények ellen föltétlenül tiltakoznunk kell; egyetlen munkájának elolvasása meggyőzhet az ellenkezőről. Mielőtt a komédia s e Karádi-féle levél (1579) között — állitásunk igazolására — párhuzamot vonnánk, szükségesnek látjuk utalni arra, hogy Karádiban tényleg volt szatirikus hajlam. E végből idézzük a levél e mondatát: „Te pedig Hunyadi, jobban mondva: nemcsak

[1] E levél, melyről alább még szólunk, latin szöveggel olvasható *Uzoni-Fosztó*: Unit. egyh. tört. I. köt. 242—249. Magyar forditásban *Sándor* István: Jegyzetek Székely S. Egyh. tört.-re 92—102 l.

szemhunyodi, sőt superinfundens: felülről nyomó superintendes!, aki jártosabb lehetnél a bölcselkedő, mint isteni tudományokban ugyan, de ebben oly sokat tulajdonitasz magadnak, oly felfuvalkodott, oly dicsekedő vagy, hogy nem tudod, hová vessed meg lábad és épen emiatt abban is ingasz." Mi jellemzi a komédia stilusát általában? A találó párbeszédek frappáns alkalmazása; a természetről vett hasonlatok s a folyékony beszéd. Ez utóbbi illusztrálására ide kellene iktatnom az egész levelet, vagy Jakab Elek közlésére utalnom. Sándor István forditása néhol nehézkes s az eredeti szöveget nem mindig hüen tolmácsolja. Könnyebben végezhetünk a természetről vett hasonlatokkal.[1] A szóferditésre előbb Beöthy, majd Kanyaró már idézte a levél megszólitását.

Annak tehát semmi akadálya, hogy a komédia s a levél stilusát ugyanegy iró fogalmazásának tartsuk.

Nehezebben megfejthető kérdés az, hogy — ha tényleg Karádi a „Balassa Menyhért árultatásának" szerzője — vajjon miért titkolta el szerzőségét? Itt mindjárt megjegyezzük, hogy a XVI. századbeli széppróZánk legkiválóbb emlékei („Salamon és Markalf", „Mankóci" és „Poncianus") szintén a szerző megjelölése nélkül jelentek meg. Mi lehetett ennek az oka? — vajjon a kornak valamely cenzuralis tilalma, vagy a szerzők egyéni érdeke? Számoljunk először a véleményekkel. Kanyaró azt hiszi, hogy Karádi még 1563-ben is tart a csoportosan kipellengérezett felvidéki urak bosszujától: innen rejtőzködése (i. m. 94. l.) Ez az argumentum nem eléggé meggyőző. Oly területen, mely az unitárius fejedelem birtoka, oly hatalmas pártfogók mellett, mint maga János Zsigmond, Békés Gáspár,

[1] Ime egy pár: „Azon helyeknek most ez, majd amaz értelmet adjátok, de valódi magyarázatját nem értitek s nemhogy igaz értelmét kivehetnétek, hanem mint a vakondok, tapogatóztok, botoltok, ütköztök, tévedtek abban s miután akárhogy is végre azon szentirásnak valami értelmét megállitottátok, megnyugosztok azon, mint a részegember, ki a billenő deszka végére ülvén, azt gondolja, hogy erős székre ült s azontul nem bánjátok, akárhogy légyen, csakhogy az azon értelemmel ellenkező, tudósabb, ártatlan s keresztyén vallásra nézve hasonlithatatlanul több érdemet szerzett nagy embert magatok közül kiküszöbölhessétek." Vagy: „Ti magatok megmutattátok, hogy a fát nem leveléről, hanem gyümölcséről kell és lehet megismerni " Vagy Blandratáról szólva: „Kettős szivü ravasz, gonosz és változékony olasz, ki minden pillanatban változik, a mit a jelen pillanatban erősit, a másikban megtagadja; mást állit ülve, mást állva — a religioról s mint az erőnélküli felhőcske, minden széltől tovább mozdittatik — a maga tudományában és hitében".

Blandrata és Dávid Ferencz, s végül éppen a nagyváradi hitvita évében, mikor az unitárizmus fejlődésének, erejének tetőfokát érte el: nem hihetjük, hogy a felvidéki s éppen fejedelemellenes urak közül valakinek boszúja Abrudbányáig érjen. De Kanyaró még azt is hozzáteszi, hogy a fejedelem halála után Karádinak e komédiája miatt kellett Erdélyből a törökhódoltság területére huzodni (i. h.) Ez is tévedés. Karádi 1569-ben résztvesz a nagyváradi hitvitán s annak végén Basilius expeditiojához csatlakozik. 1570-ben (Kanyaró, i. m. 84.), tehát a fejedelem halála előtt már Temesváron van, következőleg a Békés és Báthory közti zavargások őt nem érinthették.

Dézsi Lajos [1] oly kifogást emel, a mely könnyen ugy tünteti fel a komédiát, mintha töredékes és nem Karádié volna. Az Előszóban a többi között ez olvasható: „Az egy Balassában nyilván általán fogva megláthatják az Istennek mind irgalmasságának, hosszu ideiglen való várásának mivoltát, és mind rettenetes büntetésének és haragjának sulyságát, mert noha sok ideiglen elhalasztja ő a büntetést, és a képutálást nem mindjárton jelenti ki, de azért soha büntetés nélkül el nem hatta és el nem hagyja". Azt kérdi Dézsi, mire vonatkozik e kifejezés: „megláthatják az Isten rettenetes büntetésének és haragjának sulyságát?" — holott ugy e darabból, mint magából a történelemből azt láthatjuk, hogy ellenére árulásainak, természetes halállal, ágyban, nyugodtan hunyta le szemét. Azt felelhetnők, hogy a IV. részben Balassa e vallomására: „Nagy dolog az, hogy a gonosz hirnév soha, a mint látom, meg nem hal", — tehát a lelkiismereti furdalásokra és tekintve Karádi pap s unitárius voltát, e felelet nem is volna meglepő. Azonban hihetőbb az, hogy a komédia mai formájában csonka s csak a „derék része" maradt fenn (az Előszóban maga Karádi utal arra, hogy Balassa bünei a munka derék részében olvashatók meg), az a rész pedig, mely Isten büntetését, ma ugy mondanók, hogy a tragikumot tartalmazta, elveszett. Hasonló megoldásra Dézsi is gondolt; hasonlóra, mondom, csupán, mert ő azt vette föl (i. h.), hogy a kézirat már Karádi kezébe kerültekor csonka volt. Azonban ha ez volna valóság, nem értjük, miért utalt Karádi oly részre, a mely nincs meg?

[1] A magy. drámairod. tört. I. 29. Egyet. előad.

Az elsorolt vélemények megvitatása után arra az eredményre jutottunk, hogy a szerző magát nem félelemből hagyta megnevezetlenül; valamint, hogy a komédia mai alakjában nem lehet teljes. A szerzőség bizonyitására összegyüjtött föntebbi argumentumainkat itt Kanyaró ez észrevételével toldjuk meg: Bornemissza, a Balassák udvari papja nem minden személyes érdek nélkül kritizálta meg oly kiméletlenül Karádi utolsó nagy müvét, az Apocalypsisra irt magyarázatokat (i. m. 94 l.). Hátra volna ezek után annak megfejtése, hogy miért nem nyomatta ki nevét a szerző; más szóval a negativ bizonyitás után positiv bizonyitékokkal kellene előállanunk. Sajnos, eddigi kutatásaim ilyenekkel nem örvendeztettek meg. Mégis ugy sejtem, hogy a XVI. század amaz általános fölfogását, a mely a virágénekeket annyira megvetette, ezuttal sem volna szabad egészen figyelmen kivül hagyni.[1]

Emlitettük, hogy 1570-ben Karádi Temesváron van. Kanyaró (i. m. 95.) azt hiszi, hogy itt újabb drámát irt „Debreczeni disputáció" czimen. Állitását azonban semmivel sem bizonyitja.

Mint láthatjuk, Karádi élete csupa talány. Mert 1570 után újra nyoma vész. Hogy Báthory István és Békési Gáspár küzdelmeiben részt vett volna, nem tudjuk; sőt az sem ismeretes, hogy Báthory Kristóf alatt Erdélyben járt volna. Mindössze annyi a tény, hogy állandó összeköttetést tartott fenn Dávid Ferenczczel s ennek szomorú végzetét az utolsó perczig élénk érdeklődéssel kisérte. Ez úton értesült Dávid s Blandrata összetüzéséről, Socinus Faustus Erdélyben jártáról, a gyulafehérvári gyülésről. 1579 októberében vakhir futott végig az unitárius részeken, hogy

[1] Karádi irodalomtörténeti jelentősége attól függ, hogy szerzője-é „Balassa Menyhért árulásának" vagy nem? Kertbeny, e dráma németre forditója azt gondolta, hogy oly együgyü pap, mint Karádi, nem irhatott ilyen shakespearei becsü müvet. Egyebekben is tulzott, bár lelkes méltatását Jakab Elek támadta Karádi javára. Beöthy Zsolt „Az első magyar politikai szinmü és kora" c. értekezésében (1876) a Bevezetésre való hivatkozással elveti Karádi szerzőségének hypothesisét, később már azon nézet felé hajlik, melyet Horvát István, Németh János, főleg azonban Gyulai Pál vitatott. Kanyaró Szilády Áron kommentárja után is külön tanulmányban akarta felsorolni Karádi mellett való bizonyitékait, azonban e kijelentése csak igéret maradt. Mégis — Dézsi L. szerint — az ujabb irodalmi vélemény affelé hajlik, hogy semmi akadálya nincs Karádi szerzőségének.

Dávid a börtönben meghalt. Az elkeseredés, a gúny és megvetés egyszerre szállotta meg Karádi lelkét; tollat ragadt s levelet irt egykori barátainak Kolozsvárra. Föntebb már szólottam e levél stiláris sajátságairól. Röviden ir — mondja, mert első fölhevülésében többre nem képes, azonban, „majd meglehet, többeket és fontosabbakat fogtok hallani." Beváltotta-e igéretét? — nem tudjuk. A megtámadottak nevében Basilius válaszolt.[1] További polemiáját homály fedi. 1580-ban kommentárt irt az Apocalypsishez, magyar nyelven s ezzel alkalmat adott Bornemissza birálatának. Öt év mulva Bogáthi Fazakas Miklós újabb Apocalypsis-magyarázatot készitett, eltérőt Karádiétól. „Mikor középen volnék, — irja Bogáthi a Mennyei jelenések előszavában — ime hát híre ment Tömösvárra a jámbor vén Karádi Pálhoz, a tömösvári szentek tanitójához és az alföldi szentek oszlopához, ki irá róla, hogy nem tetszik, hogy mindent meglöttnek magyarázok, valami benne van; melyet én nem mondtam. Azért írék alkalmas hosszú levelet e Karádi uram hosszú leveléhez képest, az Apocalypsisről, mit magam forditék s így küldtem néki."

Két év mulva még életben volt, aztán nyoma vész. Mikor s hol halt meg, nem tudjuk.

Békés Gáspár s az unitárizmus Báthory István alatt.

Az az unitárius egyház, mely a marosvásárhelyi országgyülésen (1571) törvényesíttetett, mint bevett felekezet, tényezőjévé vált Erdély alkotmányának.[2] Ez által kettő volt elérve. Egyik az, hogy az egyház létezése hozzá lett füzve az alkotmány sorsához, következőleg a státust ért minden sérelem egyszersmind az alkotmánynak is sérelme volt. A másik az, hogy a vallás jogi tényező lett, a mit úgy kell érteni, hogy az ország ügyeit intéző fejedelmi tanácsban képviseltetett. Ez természetszerüleg magával hozta, hogy a politika esélyei az egyház életét ép oly mértékben érintették, mint magát az államot. Az unitá-

[1] A Dávid Ferencz halála utáni u. n. tisztán unitárius polemiákat, azaz a socinianusok és Dávidistáknak egymásközti vitáit az eredeti vitairatokkal együtt alkalomadtán külön tanulmány keretében fogom ismertetni. Ezért nem részletezem ezuttal Karádi polemiáit.

[2] V. ö. *Szilágyi* S.: Békes Gáspár versengése Báthory Istvánnal (1571—1575). Erd. Muz. Egyl. évk. I. köt. 107—115 l.

rius státusnak alkotmánytényezői szerepe János Zsigmond alatt nem csupán ennyiből állott. A fejedelem unitárius hitü lévén, tanácsosai is nagyrészt az ő hitét követték. Igy e recepta religio nemcsak a törvény rendelkezése által volt alkotmánytényező, hanem a fejedelmi tanácsosok személye (illetőleg vallása) által is. Nagy erő rejlett ez alkotmányos biztositékban. Azonban ez erő nemcsak emelni, de sujtani is tudott. Ezeknek figyelembe vételével vessünk egy pillantást Erdély s Magyarország történeti helyzetére.

Ferdinánd királyt 1564-ben fia, Miksa, követte a trónon. A nemzet nagy reménynyel nézett uralkodója elé, kitől különösen kettőt várt: az alkotmány sértetlen megtartását és megtartatását, valamint a vallásszabadság biztositását. A mi az előbbit illeti, a várakozók alaposan csalódtak. A nádori széket egész uralkodása alatt nem engedte betölteni, az ügyeket — gyülölvén a rendiséget — az ország élére önkényesen kirendelt helytartóval végeztette. Ezzel együtt járt, hogy a török hódoltságot megelőző végzetes években az ország békéjének biztositására semmit nem tett, a mi miatt Európaszerte oly hangulat keletkezett ellene, hogy szükségesnek találta külön iratban védekezni. Magyarellenes érzelmeit különösen Erdélylyel s János Zsigmonddal éreztette. Hogy ezt megérthessük, szükség az 1568-ki drinápolyi békekötéshez visszatérnünk, mely az ország háromrészre osztását törvényesitette. A király s a szultán mellett a fejedelem egyenlőjogú uralkodónak ismertetett el, természetesen ki-ki a maga portáján. A baj épen csak annyi volt, hogy egyik fél sem tudhatta, vajjon hol végződik az ő portája. Miksának erős törekvése volt Magyarországot megfosztani önállóságától s császári hűbértartománynyá tenni, ennélfogva az országnak azon részeit, melyek az ő birtokai voltak, e czél által szentesitett eszközökkel kormányozta. El is nevezték ez országrészeket német tartománynak, szemben a tulajdonképeni magyar hazával, Erdélylyel. Miksa a drinápolyi békekötésben saját birtokait akképen jelölte meg, hogy végvárai nemcsak érintették Erdélynek a fejedelemhez tartozó területét, de hadserge, birván a legfontosabb strategiai helyeket, bármikor Kolozsvárig nyomulhatott.[1] E határmegjelölésnek félre nem érthető czélja Erdély független-

[1] *Acsády* monografiája e korról. (Mill. tört. V. köt.).

ségének megtörése volt. Azonban Erdély függetlenségére már előbb felsütött a félhold s a fejedelem Szapolyai János óta török protektorátus alatt állott. Ily körülmények között mi sem lett volna könnyebb Erdély felosztásánál. A jó szerencsének és Erdély nagyeszü diplomatáinak köszönhető, hogy e minduntalan felszinre kerülő tervet nem sikerült megvalósitani. Ezt csak mindkét félörökös ingerlésével lehetett elérni.

Nem csodálkozhatunk azon, ha a „német részek" meghódoltatása Miksának, jóllehet sok fáradságába került, egészen még se sikerült. A főurak minduntalan e részek fölszabaditására gondoltak; annak az összeesküvésnek szálai, melyek Bocskay kezében egyesültek, a drinápolyi békéig vezethetők vissza. Azonban ez elégedetlenkedőknek tervük megvalósitásához segitségre volt szükségük s erre Erdélyt találták legalkalmasabbnak. A protestáns Erdély régi haragosa volt a katholikus Habsburgoknak. Nem csak a lutheránusoknak tett kedvezésért s a győri püspöki kinevezésért, hanem különösen az 1570-ben rendeletileg behozott könyvcenzuráért. E cenzura a szabad szó elfojtására tett első lépés volt s a protestánsok joggal féltek a többitől. Miksa jól tudta Erdélynek irányában ellenséges hangulatát s nem késett kifejezést adni azon nézetének, hogy János Zsigmond a magyar urakat lázadásra buzditja, a mi — ő szerinte — még megerősitést nyert a törökkel való jóviszonyban, mert azt hitte, hogy e jó viszonyból Bécs megtámadtatása fog kifejlődni. E nyilt vádaskodás mellett titokban Erdély megvásárlása képezte diplomatiai tárgyalások anyagát s ez iránt első lépés a gyulafehérvári második nagy vita óta unitárius Békés Gáspár megvesztegetése volt. Békés a fejedelem meghitt embere, „kinek tudtán kivül semmihez sem fogott és őt minden titkába beavatta". Igy közlé vele többi között, hogy őt fogja utódául jelölni. Ám, nem volt ennyire bizalmas barát Békés s ha szivesen közbenjárt Miksánál a fejedelem házassága ügyében, szinleg mellék-, valójában főczélja saját fejedelemségének előkészitése volt, a mivel — ha sikerül — folytatná ugyan az unitárius fejedelmek sorát, egyszersmind azonban Erdélyt is kijátszta volna a Habsburgoknak. Erdélyben jól látták, mit tervez Békés s a testamentumos urak nem minden dolgát helyeselték. A Dobó és Balassa-féle összeesküvés, méginkább pedig a speyeri szerződés nyilvánosságra kerültével a Békés ellen való ingerültség kezdett tetőfokra

hágni. Csáky a kanczellár, Hagymási Kristóf a fejedelem által régebben trónjelöltképen emlegetett tanácsur, a katholikus Forgách és Báthoryak, kik közül István most a török-párt jelöltje: — látván, hogy Békés saját érdekeiért Erdély függetlenségét is képes feladni, elfordultak tőle.[1] A fejedelem halálakor Békés nem volt itthon, a Báthory-párt tehát minden módot és eszközt fölhasznált ellene s ugy látszott, hogy a ravasz diplomata ügye immár elveszett. Haza érkezvén, hozzálátott pártja szervezéséhez. Legelőször is a vele egy hiten lévő unitáriusokat nyerte meg, kiknek pártolására annál biztosabban számitott, mivel már a fejedelem életében sokat tett érdekükben: no meg az ellenjelölt, Báthory, buzgó katholikus. Mondottuk, hogy az unitárius vallás alkotmányos szerve volt Erdélynek, ennélfogva a mily jelentős volt állásfoglalása Békés mellett, ép oly exponált volt jövője is a katholikus párt győzelme esetén. A székelyek is a császárpártiakhoz csatlakoztak. És megindult a versengés. A Báthory-féle török-barát párt jelszava: a szultán védnökségével szabad fejedelemség; a német pártnak bár nem volt jelszava, politikai programmja a császár fennhatósága alatt kormányzó vajdaságot igért aképen, hogy a vajdát a speyeri szerződés szerint a császár maga nevezi ki. Báthory meg akarta őrizni Erdély függetlenségét, Békés föladta volna azt. E pártok barátai ez elvek képviselői lettek; az unitárizmus ez által kezdett népszerütlenné válni. Nem feladatunk elmondani a fejedelemválasztás részleteit, elég ha azt mondjuk, hogy Báthory győzött s Békés elbukott.

A szentpáli csatával kezdődött az unitárius egyház erejének megtörése. Ha nyomon kisértük az unitárius vallás kifejlődését Erdélyben a lutheri protestácziótól Dávid Ferencz hitének evolucziójáig, szükség beszámolnunk az egyistenség gondolatának külső történetével is. Ez által tulajdonképen nem teszünk egyebet, mint helyre igazitjuk azon régi és ma is közkeletü tévedést, mintha az unitárius vallás a benne rejlő igazságoknak erőtlensége, avagy Dávid Ferencznek elitéltetése miatt hanyatlott volna el.[2]

Báthorynak trónrajutása nagy változást jelentett Erdély

[1] L. Szádeczky L.: Békés G. 26—59 l.

[2] Ezt a XVI. század kitünő ismerője, Acsády is hangoztatta (Mill. tört. V. 421. l.) Alapos fejtegetései azonban — a mint ezt az 1897. óta megjelent könyvekből s czikkekből kivehettem — észrevétlenül maradtak.

életében. Változást jelentett először is saját programmjával szemben. Ő, a török barát, s Miksa ellensége, titkon alattvalói hüséget esküdött a császárnak s magára nézve kötelezőül ismerte el a speyeri egyezséget. S hogy készségét minél előbb megbizonyitsa, Miksa cenzurális rendeletét maga is kihirdette. Majd pedig, mint ezt Montaguado spanyol követnek különösen 1572. januáriusi jelentései igazolják, az Erdélyben elterjedt „eretnekség" megfékezésére a bécsi rendfőnöktől jezsuitákat kért. Eképen szenvedett csorbát a független Erdély alkotmánya Báthory István uralkodása kezdetén. Változást jelentett az uj fejedelem trónrajutása az unitárius egyház életében is. Maga az a tény, hogy a katholikus uralkodó udvari papja nem lehetett többé unitárius, oly természetes, hogy az unitáriusoknak a fejedelmi udvarból való távozását nem vehetjük üldözésnek. Nagyobb baj volt, hogy az unitárizmus jövőjét a közvélemény Békés Gáspár sorsával fűzte össze, kit még mindig trónjelöltül emlegettek. A régi tanácsurak vagy föladták hitüket s Báthoryhoz csatlakoztak, vagy megmaradtak unitáriusnak s a trónkövetelőkhöz vonulván, az ország dolgaira nem voltak hatással. E vonakodás nagy veszélyt rejtett magában.

Miksa 1572-ben országgyülésének határozata folytán elrendelte, hogy a kálvinisták és unitáriusok könyveikkel együtt megégettessenek s hogy e rendeletnek minél nagyobb foganatja legyen, végrehajtását a rendek a királyra bizták. Az 1573. oct. 15—18.-ki meggyesi országgyülés is a Báthory Kristóf nevelése végett Erdélybe rendelt jezsuiták befolyására a Békéssel együtt pártoskodókat kiirtani rendelte. Báthory fejedelem protestáns-üldözésével mégsem ment annyira, mint Miksa. Fennmaradt ugyan emléke annak, hogy Csanády Imre unitárius papot hivatalvesztés fenyegetésével téritette katholikus hitre; általában azonban nem zsarnokoskodott. Ennek megvolt a magyarázata. Az 1575. május 26-án megürült lengyel trón elnyerésére törekedvén, nem vonhatta magára a lengyel protestánsok haragját. Ennélfogva az 1576-ki meggyesi gyülésen alkalmat keresett azon szép mondás kijelentésére, hogy „a lelkiismereten uralkodni Isten dolga". Ám e kijelentése ép oly szilárd volt, mint fejedelmi programmja. Mihelyt biztosan érezte magát uj állásában, Possevini Antal jezsuita diplomata ösztönzésére arra szólitotta fel a maga helyett fejedelemmé ütött Kristófot, hogy mielőbb irtsa ki Erdélyből „a

sok rettenetes eretnekséget". A könnyen hajló Báthory Kristóf hozzálátott bátyja óhajának teljesitéséhez. Könnyű volt tennie, hiszen Békés a határszéleken bujdokolt, hivei János Zsigmond végrendeletétől megfosztva, a szentpáli csatában megtörtek. Első tette az unitárius superintendens jogainak megcsorbitása volt. Az 1576. aug. 3.-ki kolozsvári partialis által meghatároztatott, hogy „a superint. csak Kolozsváron vagy Tordán tarthasson zsinatot". A következő évi tordai gyülés megtiltott minden esetleges innovátiót. Mikor sem e rendeletek, sem a Tordai Sándor András-féle vizsgálatok nem tudták megtörni e szomorú jövőre váró egyházat, 1579-ben jezsuitákat telepitett az unitárius superintendentia székhelyére. E buzgó téritők épen azon évben némitották el Dávid Ferenczet, a mely a XVI. század egykor hatalmas, unitárius főurának sirját megásta. Békés halála Dávidét 8 nappal előzte meg.

Hunyadi Demeter.

Az erdélyi unitárius egyház második püspöke Hunyadi Demeter volt. Személyes kiválóságai, Báthory Istvánnal való barátsága s az egyház érdekei tették alkalmassá exponált állására. Mert ha az 1576-iki országgyűlés törvényesitette is az unitárius superintendentiát, a szombatossággal összezavart egyistenség létjogosultsága volt e szomorú években megtámadva. Nem az elvek szabtak létfeltételt, hanem a személyek. Csak természetes, hogy ily körülmények között többé nem lehetett szó polemiákról: egyházunk érdeke békét kivánt, mit megtörni gyakorlati szempontból nem volt tanácsos. Ezért bármily magasztos elv érvényesült a Karádi vezette vitában, alapjában épen annak ártott legtöbbet, a mit ápolni szándékozott. 1579. márczius 28.-án rendelte el Báthory Kristóf Dávid Ferencz letartóztatását.[1] Kolozsvár „nehogy a tartóztatás gyalázatjával terheltessék," másnap Kolozsvári Bálint s Timár (Hertel) Gergely centumvirek utján kegyelemért folyamodott. Hiában; Blandrata Dávid őrizetére tiz pretorianus katonát s egy kapitányt rendelt. Nem lehetvén protestálni a fegyveres erő ellen, Dávid a törvénynek engedelmeskedett; előbb azonban bucsúzó prédikácziót

[1] Az alábbiak forrása: Kolozsvár városi jegyzőkönyvei s számadásai. Közölte dr. *Nagy* J. Keresztény Magvető 1879.

tartott. A mint a fejedelem tudomást szerzett erről, nemcsak Dávidot tiltá el a nyilvános szerepléstől, de haragjában, nehogy további megbotránkozása legyen, április 21.-én a többi prédikátorokra is kiterjeszté eltiltó rendeletét. Május 7.-én jezsuita pater érkezett Kolozsvárra a temetések, esketések és keresztelések végzésére. Az egész város, különösen pedig a tanuló ifjuság gúnyos megvetéssel fogadta. Ezért Blandrata közbenjárására a tanács a biró útján arra utasitotta a mestert, hogy oktassa ki tanitványait, ne illetnék sem kiáltással, sem gyalázó szóval a római prédikátort. Mit sem használt a tanácsi végzés. Julius 1.-én Blandratát küldi Báthory rendteremtés végett és pedig azon meghagyással, hogy — mivel a jezsuita pater helyzete ott tovább lehetetlen — az unitáriusok közül választasson papot. Az egykorú jegyzőkönyvek szerint Julius 3-án „plebánus választásra gyüjtetvén a város, tárgyalás alá került Blandrata doktor izenete. Határozták, hogy, mivel Dávid Ferencznek, ki nem kevés ideig szolgálta a várost, megszabadulásáért a város többé nem törekedhet, őkemét biró uramat kérik őkemék tanácsával, hogy az édes uraimnak ketteit küldje alá és a fejedelemnek könyörögjenek, hogy életének kegyelmezne meg." Tehát Dávid halála már ekkorra el volt határozva. Az egyházi ügyek előleges megtárgyalása oly sok időt vett igénybe, hogy a választásra csak 20.-án került sor, mikor is pari consensu et suffragiis Dávid Ferencz helyébe Hunyadi Demeter megválasztatott [1] (et in domum Plebaniae introductus et statutus est). Blandrata a választás eredményét csak akkor volt hajlandó megerősités végett a fejedelem elé terjeszteni, miután a gyűlés az általa s Hunyadi Demeter által fogalmazott socinianus Consensust aláirták. E hitvallás egy félszázad múlva, különösen a dézsi s erdőszent-

[1] 1592-ben a szász unitáriusok az alábbi sorokat irják a magyaroknak: „Jusson eszetekbe, jó uraink, mikor a boldog emlékezetü Hunyadi Demetert választottátok plebánussá, mennyi ellenkezés volt kegyelmetek között, hogy azok közül, kik a szegény megholt urunk Dávid Ferencz vádlásában, reá való esküvésben részesek voltanak, választani nem akarnátok. Noha mi rajtunk esék a nyomoruság és mi priváltatánk plébánusunktól (t. i. Dávidtól), mégis egész harmadnapig csak egy szót sem szóltunk hozza, hogy az legyen vagy imez, sem a választott személyek ellen nem szóltunk, holott négy vagy öt személy forgott a választásban, kit jól tud kegyelmetek." *Benczédi* G. közlése. Ker. Magv. 1884. 90—91. l. A szöveg pari consensu kifejezése a városi jegyzőkönyvben található.

györgyi zsinatok idején nagyfontosságú vala s nem egyszer ettől függött az unitárizmus létezése. Ide jutott hát az egykor hatalmas egyház! A szombatosoknak 1617-ben irt könyve ez új statust Demetriadus-egyháznak nevezé el.

Az új püspök, Báthory s Blandrata kegyeltje, Uzoni Fosztó szerint[2] Vajdahunyadon született. Iskoláit Molnár Gergely rektorsága alatt tanulta, négy évig. 1565-ben Kolozsváron segédtanitó s mint ilyen, epigrammát irt a Heltai-féle „Historia Matthiae Hunniadis Regis Hungariae"-ba. A következő évben a nagyenyedi iskolában ludi magister s tanit négy évig. Dávid Ferencz közbenjárására 1570-ben Italiába küldi János Zsigmond. Hat hónapig Pataviában tanult. Itt ismerkedett meg Báthory Istvánnal, ki Kovácsóczy Farkas, Enyedi György és Gyulai Pál társaságában tartózkodott olasz földön[2] Hazajövet izenetet hozott Pribék Farkasnak.[3] 1573-ban a kolozsvári iskola rektora, négy év múlva ugyanott magyar prédikátor.

Püspökké választatván, 24 egyházi tanácsosával gyülést tartott, melyen Disciplina Eclesiastica czimmel az urvacsoráról iratot szövegeztek, egyben megtárgyalták a kisgyermekek keresztelésének ügyét is, melyet Dávid Ferencz Keresztelő János és Jézus példájára eltörölt. E tárgyalások eredménye a sept. 14-ki főtanácsi ülésen elfogadott De paedobaptismo czimű könyv. Hunyadi Demeter népszerütlensége akkor kezdődött, mikor a gyulafehérvári vallatáson Szegedi Lajossal, Szatmári Istvánnal, Eppel Jánossal és Bonus Lukácscsal Dávid ellen vallott. Ezért Karádi levelében nagyon megtámadta. 1580-ban ad diem Epiphanarium 240 pappal zsinatot tartott, melyen végérvényüleg megszövegezték hitformájukat, egyben a consistorok számát 24-ről 12-re szállitották le.[4] Három év mulva jul. 6-án engedélyt, sept. 14-én pedig a városi adóból 25 forintot eszközölt ki a kolozsvári szentpéteri templom és iskolának kőből való épitésére. 1589-ben a tordai iskolát épittette fel.

Eközben buzgón folytatta templomi szolgálatát. Egyházi beszédeit is összegyüjtötte, de hogy kinyomtatta volna, nem tudjuk. Emlékezetben maradt, hogy Alvari Emanuel jezsuitával

[1] I. 264. l.
[2] *Uzoni—Fosztó:* Hist. Eccl. I. 265.
[3] Tört. Tár. 1891. 508. l.
[4] *Uzoni—Fosztó:* Hist. Eccl. I. 268.

a Principia Grammaticae irójával gyakorta vitatkozott. E vitákat részletesebben nem ismerjük. 1592 ápr. 25-én zsinatot tartott Kolozsváron, jun. 23-án Tordán. Ez alkalommal a zsinaton való megjelenést szabályozták. 1592 jul. 6-án prédikálás közben guttaütés érte s másodnapra meghalt. Enyedi György temette el.

Összefoglalás.

A XVI. század unitárius polemikus irodalma Stancaroval születik és Hunyadi Demeterrel vész el; e két határ között Dávid Ferencz a középpont, Válaszuti György ugyan még egyszer megkisérli diadalra juttatni a non adoramus jelszót, szerény kisérlete azonban a Báthory trónrajutásával megkezdődött jezsuita uralom romboló hatását nem tudhatta feltartóztatni. A magyar unitárizmusnak virágkora hosszu időre befejeztetett. Enyedi Györgynek az adott viszonyok kényszeritő hatására végképen le kellett térnie a Dávid Ferencz jelölte utról; Explicatio-jában Blandrata és Hunyadi szövegezésével Báthory Zsigmond által jóváhagyott socinianus-unitárizmust vallja egyházának hivatalos hitéül. E kényszerhelyzet csak II. József idejében változott meg.

Mi volt az eredménye a Stancaronak magyarországi szereplésétől Dávid Ferencz haláláig terjedő irodalmi korszaknak, melyet az unitárius irodalom virágkorának is nevezhetünk?

A kereszténységnek eddig ismeretlen erkölcsi világfelfogása, mint életbölcselet, következetesen megalkotott hitrendszerével a logikus gondolkozást teremtette meg, szabadvizsgálódásával a lélek megismerését segitette elő. Az ennek nyomában keletkezett irodalom tartalmilag is, szerkezetileg is értékes filozofiai irodalom lehetett volna, ha a különböző vallásfelekezetek merev dogmáinak, theologizáló hajlamának tultengése a logikus gondolkozást nem a biblia határain, a szabadvizsgálódást nem egyházuk csalhatatlan dogmáin belül engedte volna érvényesülni csupán. Azonban e század hivatott bölcselői, a polemikus prédikátorok, a szentiráshoz való ragaszkodásuk miatt a józan észt csak annyiban respektálták, amennyiben annak állitásai a bibliából bizonyithatók. A szabadvizsgálódásnak ilyen megkötése ellen küzdött az erdélyi unitárizmus. E küzdelme jelöli meg helyét az eszmék fejlődésében.

(Vége.)

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Az élet és vallás.[1]

Emberi élet és vallás. Az előbbi egy tünemény, utóbbi egy állandó vágyakozás. Soha egészen meg nem fejthető, örök kérdés mindakettő s létezésük mégis bizonyos. Az emberi élet legerősebb bizonyitéka az öntudat; a vallásé — a tudás határán tul — a hivés, a hit. Emberi élet és vallás! Egyik a jelent, másik a jövőt képviseli; egyiknek létezése feltételezi a másikét bármily gyenge alakban vagy módon is. Az élet, a lét itt keresi föltételeit, szükségleteit a tapasztalat, az ismeret, a tudás körén belöl, s mégis a jövőnek rejtélye és az, hogy minden napi életünkbe állandóan belenyul valamely ismeretlen kéz, a tapasztalati tudás határán kivül ragad minket és a szüntelen vágyakozó lélekben megszületik igy a hivés, a hit. S aztán éppen mint a testi ösztön és vágy, ugy a lélek is keresi kielégitését egyfelől önmagában, másfelől önmagán kivül. A bölcs szerint egyensulyra, összhangra, hármoniára törekszik minden, a test és lélek is. A lélek e törekvése megteremti aztán a vallást. Azt a vallást, a melynek nem elég a csak önkeblünkben táplált hit és bizalom, hanem külsőleg is megnyilatkozik az ugynevezett ismeretlen, de az erős lelki meggyőződés alapján tulajdonképen ismertté vált legfelsőbb erő, hatalom, lény iránti hódolat, tisztelet, s szeretetben és engedelmességben. Igy lesz a vallás ismerete Istennek s kifejezése az iránta való tiszteletnek. Nem czélom itt vitatni a különböző vallások lényegét, még kevésbé belemenni a különköző egyházak vagy felekezetek hittételei igazságának a vitatásába, csupán azt akarom megállapitani, hogy az emberi élet feltétlenül megköveteli a hitet, a vallást, e kettő egymást nem nélkülözheti; és hogy a vallás mintegy az emberi természetben, a léleknek állandó vágyakozásában gyökerezik. Azt akarom megállapitani, hogy az ember, lakózzék bár a művelt Európában vagy a legsötétebb Afrikában, vallás nélkül el nem lehet. Mindegy aztán, hogy müveltségi fokának vagy sok más körülménynek megfelelően itt alacsonyabb, amott meg magasabb fokán áll is a vallásosságnak; mindegy, ha itt még bálványoknak hódol avagy Buddha, Mohamed, avagy

[1] Felolvastatott a Theologiai intézet tanévi megnyitása alkalmával 1909. sept. 9-én.

Jézus tanitásait öleli-e keblére. A tény csak az, hogy különböző formában ugyan, de elválhatatlanul össze van forrva az emberi élet és vallás.

Sokan vonták ezt kétségbe egyfelől felületes viszgálódás, másfelől bölcsészeti szemlélődés alapján. A kétségbe vonók vagy éppen tagadók nagy része rendesen azok közül került és kerül ki, a kik a vallást mint ilyent, azonositják az általok ismert egyházakkal vagy felekezetekkel, sőt legtöbbször az egyházakat képviselő, sokszor nem éppen jó úton járó papsággal. Annyiban igazuk van ezeknek, hogy az egyháznak tényleg a vallás hű kifejezőjének, a papságnak az egyház igazi hű képviselőjének kellene lennie. De hát a sok gyarlóság révén itt is sok hiba, sőt vétek akad.

Az ember mióta a világ áll, mindig kutatta a világnak előállását s ama viszonynak a megmagyarázását, hogy levén ok és okozat, anyag és erő, minő viszonyban állanak ezek egymással, vagy más szavakkal, minő viszony van az Isten, világ és ember között. Készen volt és van ezért mindig a bölcseleti szemlélődők osztálya, a kik bölcseleti rendszerük felállitásában, sőt érvényesitése körül mindig szembetalálkoztak a vallással, illetve az egyházzal s ezt utjokban nagy akadálynak tekintvén, igyekeztek mint botránykövet félre hengeriteni, megsemmisiteni. S ha már másképen nem lehetett, elővették a vallásnak kigunyolását, hangoztatták szükségtelen voltát, hiába valóságát, sőt emberi találmánynak kiáltották ki a vallást és megtagadták Istennek lételét is. Voltak mások, kik bölcsészeti és erkölcsi rendszereikkel helyettesiteni törekedtek a vallást. Csak nem régen nehány ember arra törekedett Angliában, hogy minden vallást eldobva, teljes bölcselet-erkölcsi alapon egyesitse az embereket s hogy semmi se legyen, a mi a nyugat által elfogadott keresztény vallásra emlékeztessen, a názárethi próféta evangeliuma helyett Plató, Socrates, Aristoteles, Des Cartes, Spinosa, Kant és Hegelnek stb. a gyakorlati életre vonatkozó egy-egy bölcs mondását iratta a falra. Szép törekvés lerontani akarni igy az elválasztó korlátokat, de a hit, a vallás magát meg nem tagadja, hiszen azok is, kik ily gondolatokkal, elvekkel és törekvésekkel voltak eltelve, kénytelenek voltak meghódolni a vallás előtt.

Bármennyire akarták és akarják is egyesek Istent és a vallást kitaszitani a világból, kitörülni az emberi élet- és lélekből, sikerre jutni sohase fognak. Ellenük van a mult, jelen és ellenük bizonyságot fog tenni a jövő. Kételkedések és tagadások ellenére a vallás élt és élni fog. Az egyházak változhatnak, elsöpörtethetnek, de a vallás megmarad, mig lesz ember e világon s mig lesz rejtély előtte és vágyakozás a jövőre. A vallás megmarad, mert az az emberi természetben gyökerezik, az a lélekhez van nőve.

A vallás ellen sokszor és sokan szólottak, de az élet, a gyakorlati élet ellene mondott mindazoknak. A vallás lényege

az életnek. Öröm vagy szenvedés, remény vagy csüggedés nem lehetett és nem is lehet el soha vallás nélkül. Lehet nem eléggé öntudatos ez még az ifjunál, de a mint az idő telik, inkább és inkább válik tudatává mindenkinek; mert mikép az ismereteket, a tudást is a tapasztalat adja, gazdagitja: ugy a vallásosság is csak akkor lesz erősebb, a mikor a külső és belső lelki tapasztalatok gyarapodnak.

A vallásosság egyfelől külsőség, másfelől és főkép belsőség,és mégis átalakitó hatással van egész világunkra, a belsőre és külsőre egyaránt. A külső meglátszik a világ előtt is, midőn magaviseletünket, erkölcseinket alakitja át. S éppen a vallásnak, a vallásosságnak a külsőségekben való megnyilatkozása az, a mi magára vonta az egész világ figyelmét, a mi támaszává, oszlopává tette azt az államoknak; itt jön e kettő szoros összeköttetésbe egymással. Az államnak erkölcs kell, a vallás pedig ezt müveli és itt kezdődnek, itt gyökereznek ama források, melyekből az egyházjog kifejlődik.

A vallásnak, a vallásosságnak nagy befolyása, átalakitó hatása van az életre bensőleg és külsőleg, egyénileg és társadalmilag. Ezt megczáfolni nem lehet, ha kisebbitik is. A kik tehát ennek szolgálatába lépnek, jót cselekesznek önmagukkal, embertársaikkal, hazájukkal, nemzetükkel s az egész emberiséggel. A franczia forradalom megpróbálta volt el lenni vallás nélkül, de féktelenséggé fajult egész küzdelme s hamar rájött arra, hogy ha vallás, ha Isten nem volna, azt akkor is teremteni kellene.

És önök ifju barátaink, velünk együtt a vallásnak, vallásosságnak ápolására, müvelésére, terjesztésére kivánják szánni velünk együtt egész életüket!?... Jól meggondolták-e a dolgot, megvizsgálták-e önmagukat, elhivatásukat?... Nem csüggesztem, mert hiszen Istenért s az emberekért élni tisztán, önzetlenül: a legszebb a világon; de azt is tudják meg, hogy Istent kigunyolni, az embereket bizonyos ürügyek alatt becsapni, megcsalni: a leggyalázatosabb ez életben. A munka sok, a mező tágas, a küzdelem óriási, nemcsak a világgal, hanem saját pályatársaikkal és a világgal szemben is. Van-e elhivatásuk e munkára: ez a fő, mert az erőt meg lehet szerezni, megadja azt Isten. Ha nincs elhivatásuk, ha egy benső hang nem kiáltja szüntelen, hogy mely uton haladjanak: akkor sokkal jobban teszik, ha pályájukról még most visszalépnek, semhogy maguknak és nekünk is később keserü csalódást okozzanak, hiszen a mi vallásunk, még több lelki erőt és több önmegtagadást, szenvedést követel, mint bármely más.

Mi bizunk önökben és a jó Istenben! Bizunk abban, hogy önöket tiszta lelkesedés, nemes hajlam hozta előkészülni a lelkészi pályára, élni a Istenért, és az emberiségért; bizunk abban, hogy önöket erős becsvágy hozta ide, előkészülni, követni

azt a példát, mely szenvedéseken, Golgotha halálán keresztül is fénylik évezredek óta az emberiség előtt. És bizunk a jó Istenben, hogy, a ki elhivta önöket az igazság és szeretet országának mivelésére, erőt is fog adni, hogy hátrafelé ne nézzenek, ha rátették kezüket az eke szarvára.

Önök nemcsak átalában a vallást, hanem a tiszta keresztény unitárius vallást és vallásosságot készülnek és lesznek hivatva szolgálni. Minket Isten és Egyházunk bizalma arra hivott el, hogy igyekezzünk utat mutatni a rengetegben. Jaj mi nékünk, ha csak azt kiáltjuk önöknek, hogy *előre* és nem azt, hogy *utánam!* Mi a jó Isten segedelmével igyekezni fogunk előre: jőjjenek önök nemcsak utánunk, hanem mivelünk egy nagy eszme, egy nagy czél megvalósitása érdekében. Soha se igyekezzenek urak lenni, hanem elégedjenek meg, és töltse el benső öröm szivüket, ha jó szolgák lehetnek, mint az Ur Jézus!

Mi a keresztény vallást és vallásosságot, speciálisan a keresztény unitárius vallást és vallásos életet kivánjuk szolgálni. Nagy szó, mert különbözőségünket jelenti ez másoktól. Szabadságot, oly szabadságot jelent ez, melynek szabadossággá fajulnia soha sem szabad. Nekünk nagyobb a felelősségünk, mint bárki másnak. Olyan dogmáink, melyek előhaladásunkban akadályoznának, nekünk nincsenek, a fejlődés útja nyitva áll előttünk, mintegy zárkövek vagyunk mások előtt. Előhaladás a vallásos, avagy ha úgy tetszik, az egyháziasélet terén egyedül csak általunk, rajtunk keresztül lehet. Ezért vagyunk, ezért leszünk mi „a jövő vallása", a mint azt egy nagy emberünk, mély belátással, oly bölcsen mondotta.

Az élet és vallás össze vannak nőve. A milyen lesz a mi vallásunk, olyan lesz a mi életünk, erkölcsünk. Vallásunk idáig sok szenvedést hozott reánk, de szégyent még soha. Ezután sem szabad ezt hoznia. De ez a mi együttes munkánktól függ. Hogy önök további lelkesedést, erőt meritsenek, mi igyekezni fogunk elvezetni ifjui lelküket a lehetőleg kies mezőkre. Az ószövetséggel be fogják járni Kanaán, Egyptom, Assyria, Babylon és Persia határait, földjeit; látni fogják évezredeknek bölcsességeit, a sok reményt és csüggedést, a nemes fejlődést és mindeneknek felette azt, hogy mikép bontakozik ki a felhőből az egységes szerető Atya. Az újszövetségben füleikbe csengenek majd Jézusnak mézédes szavai és az egyetlen szerető atyának segedelmével, az idvezitő vezetése mellett, be fogják járni a Galileai tengernek szépséges tájait, megpihennek az olajfák hegyén, hajlékot épitenek Bethaniában, majd sirni fognak Dávid városában, Salamon templomában. S mig a vallások történetében látni fogják, hogy az élet a vallással a legrégibb időtől kezdve összeforrt, hogy a vallás nemcsak az erkölcsnek, hanem a tudománynak és müvészetnek édes anyja; mig a bölcsészet önmagukba elmerülni, önmagukat megismerni tanitja: addig az én

tárgyam közelebb jön az élethez s ezzel én igyekezni fogok vezetni önöket végig ama panorámán, a melyet mutat nekünk az egyháztörténelme a bethlehemi jászoltól a mai korig, történelmi és jogi fejlődéseiben. Egy folyamra bocsátjuk rá ezzel kicsiny sajkánkat, egy folyamra, mely visz, ragad minket magával félelmes, avagy szépséges tájakon, egyenes avagy kanyargós útakon, sziklák közt, vizeséseken, felzavart avagy tiszta vizeken. A hol megyünk, a mit látunk, figyeljék meg, mert az az élet; a rideg élet a maga valóságában, szépségében vagy csunyaságában; a hol megyünk az az élet, a mely bár elmult, de részleteiben avagy egészében ismét, ujra visszajöhet.

Nem kicsinylem, nem is szabad, de nem is tudnám kicsinyleni theologiai intézetünknek egyetlen tantárgyát sem, hiszen tény és való, hogy a theologusnak első sorban biblicusnak kell lennie, azután pedig otthonosnak kell éreznie magát a bölcselemben, mint bevezető tudományban, a hit- és erkölcstannak fejlődésében s egyes ágazataiban. Azonban senki se vegye tőlem rosz neven, ha csupán nehány sorban rámutatok a saját tárgyaim fontosságára.

Nézetem szerint hiába való minden eszme, ha meg nem valósitható, hiába való minden tudomány, ha gyakorlati haszna és eredménye hiányzik; a puszta szemlélődés haszontalan, ha nincs abból haszna az emberiségnek. Még a költő is hatni akar lelkesedésével és szavaival, a nagy bölcsek is mindig az emberek javát keresték és keresik. Edison sem törné magát bizonyára, ha nem óhajtana könnyebbséget nyujtani az emberiségnek; mi magunk, mihelyt nem származhatik fény, előmenetel — hitünk szerint — munkánkból az emberekre, nem érdemes munkát végezünk. Legjobb, ha átengedjük a teret másoknak. Igen ám! de ehez is nagy önismeret és emberismeret kell. Tény az, hogy gubóba burkolodzott selyem hernyóknak lennünk soha sem szabad. Ha valaki lelkésznek szánta magát, az ő élete többé nem az övé, hanem az Istené és embertársaié.

Az élet és vallás össze vannak nőve, egymás nélkül nem lehetnek. Ez állitásnak van gyakorlati igazsága. E gyakorlati igazságot a történelem fogja önöknek megmutatni. A történelem, de csak akkor, ha azt ugy tanulmányozzák, a mint szükséges. Ha csak kisebb kirándulást tesznek ennek bérczeire, csendesen, időmultával elmosódnak, valamint a fájó, ugy a szép emlékek is. Tanulmányozzák azt ugy, mint az életnek tanitómesterét s akkor örökké hálásak lesznek iránta. Utat fog ez igy mutatni a rengetegben s bölcsességet fog adni a változó körülményekben. Nem az évszámok, nem az események tudása a fő, hanem a bölcseség, melyet azok nyujtanak. Okát, okát keresni és adni mindennek; belátni, hogy az eldobott kőnek és szónak nem vagyunk többé urai, hogy mustármagból miként

lesz terebélyes fa, számot vetni a következményekkel és tudni, minek mi lesz az eredménye: erre tanit minket a történelem.

Jó protestánsok, sőt több, jó unitáriusok kivánunk lenni. Ez nem lehet, ha nem ismerjük a multaknak szent és igaz küzdelmeit, eszméit és lelkesedéseit. Ki tudná követni Jézust, ha nem ismeri jól eszméit, életét, példáit és lelkesedéseit? Ki tudna jó protestáns lenni, ha nem bir fogalommal a hugenották és a magyar gályarabok szenvedéseiről és kitartó küzdelmeiről; és ki tudna sziklaszilárd unitárius lenni és maradni, ha nem tudja, hogy e vallás az igazán tiszta, magyar vallás, mely itt gyökerezett bérczes kis hazánk talajában; ha nem ismeri, hogy e vallásért mennyien vérzettek el, s mennyien hoztak egy jobb jövő reményében áldozatot, és hogy mennyire benne volt kezdettől fogva unitárius vallásunkban az igazi tiszta magyar hazának szeretete.

Igen, kedves barátaink! Jőjjenek a történelemhez és lássák meg belőle, hogy a protestáns s főleg az unitárius vallás az, a mely szilárd alapja az államnak, mely nem az állam ellen, hanem mindig azzal együtt küzd a polgárok javáért; hogy lássák meg a protestántizmus éltető hatását a világra, a szabadságra, az emberi jogoknak kivivására. Jőjjenek a történelemhez, hogy lássák meg a vallásnak alkotó erejét, hatalmát a társadalmi és nemzeti életben, a tudományban és müvészetben. Nézetem, erős meggyőződésem szerint, a mai társadalmi és szociális nagy kérdéseket is soha senki meg nem oldja. Ez egyedül és kizárólag a vallásnak feladata, joga és kötelessége. Nézetem szerint csak egyedül ez tudja és ez fogja azokat megoldani! Igy tanit engem a történelem. Jőjjenek a történelemhez, hogy lássák meg az egyéni és társadalmi rend és jogok felépülését.

S ha mindezeket látták s ha mindezekből az élet bölcseségét leszürték maguknak, akkor még csak egyre kérem s ez az: készüljenek arra is, hogy soha önzően ne éljenek, mert Mirabeau szerint, a papság önzése mindig megölője az egyháznak. A lelkész egyéni önzéséből egyetemes kár származik.

A vallás és az élet össze vannak nőve. E gondolattal induljunk el ez évben is munkánkra. Lesz, a mi lelkesitsen; lesz, a mi önzetlenekké tegyen. E gondolattal és azzal, hogy igy nem lesz hiábavaló életünk, kezdjünk szántani uj ugarat. Es szántsunk, munkálkodjunk mindaddig, mig egyszer csak karunk lehanyatlik, értelmünk elhomályosodik és szivünk azt suttogja: elfáradtam. Es ekkor, ekkor aztán, a mikor már közel lesz az éjfél s pihenni kell térnünk, engedje a jó Isten, hogy egy munkás élet után, mondhassuk el mindnyájan a mi üdvezitőnkkel: „Atyám! én dicsőitettelek téged e földön, most annakokáért dicsőits meg engem temagadnál.“

Csifó Salamon.

Kirándulás a boldogság hegyére.[1]

(Egyházi beszéd.)

„. . . Ha volna csak annyi hitetek, mint a mustármag, hegyeket mozdithatnátok ki helyökből.“ Mát. 17, 20.

Százszor és ezerszer hangoztatta már ezóta a kereszténység az igazi vallásos érzelem ama megnyilvánulását, a melyet alapige gyanánt felolvastam. De ugy érzem, hogy ez a gyakori megismétlés egyáltalán sohasem vált annak hátrányára: ellenkezőleg, mindenik elővarázsolt abból valamelyes addig észre nem vett szépséget. Mert csakugyan egy olyan megnyilvánulás Idvezitőnk érzelem világából ez a nyilatkozat, mint regényes szépségü táj felett a magasra emelkedő szikla-csúcs: akármelyik álláspontból szemléljük azt, nem tudunk betelni annak változatos szépségével. Megközeliteni akarván: zavarba jövünk a felvezető ösvények megválasztásánál. Fölfelé haladván: szeszélyes kanyarulatok és szédítő mélységek daczára sem érezünk fáradtságot. Csúcsára fölérvén pedig: önkéntelenül száll el ajkunkról, az előnkbe táruló látványtól, a meglepő gyönyör jóleső sohaja. Valóban érezzük: elég egy ilyen út arra, hogy szivünkbe mély gyökeret bocsásson az ismétlés és szemlélődés kielégithetlen vágya.

Egy ilyen természeti látványhoz hasonló kép tünik lelki szemeim eleibe is abból az érzelemvilágból, mely a felolvasott bibliai hely megismétlése nyomában előmbe tárul. Látom ugyanis, mintha a megelégedés, a megnyugvás, a meggyógyulás, a boldogság megtestesült sziklája volna az a vágy, mely hajdanában egy meggyógyulni vágyó tömeget Idvezitőnkhöz és az ő környezetéhez vonzott. Ugy nézem, mintha valami égető szomjasságot példázna a tanitványok ama fürkésző tekintete, mely az oda fölvezető ösvények

[1] Elmondatott Kolozsváron a jelen évi r. főtanács alkalmával.

gyors megismerését a Mestertől ellesni akarná. És ugy érzem, hogy egy bizonyos mérvü neheztelés, méltatlankodás jele az a szokatlan hang, mely a Jézus ajkáról elrepülvén, tanitványai tehetetlenségét, s ebben a maga nagyszerü példaadása sikertelenségét e keserű sohajban fejezi ki: „. . . Ha volna csak annyi hitetek, mint egy mustármag: hegyeket mozdithatnátok ki helyökből."

És látván e bibliai képben saját magunkat, a mint földi boldogságunk és megelégedésünk örökös keresésében a tudás annyiféle eszközeit mi is oly nagy mohósággal ragadjuk meg; látva nevezetesen a Jézushoz siető sokaságban a hivő keresztények seregét, mely a boldogság utját a tanitványokban is föltalálni véli; látván továbbá a csüggedő tanitványokban a kételkedő tudományt, mely a boldogság szomja eloltásában magát még mindig tehetetlennek tudva is, oly nagyon idegenkedik a hit ösvényére lépéssel; és látván azt a fönséges vonást, mely pedig Jézus orczáján a boldogság felé vezető ösvény gyanánt éppen arra a mustármagnyi hitre mutat, a mely a tanitványokban hiányzott: ez útmutatás alapján a lelkipásztor kötelességérzetével örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy *a boldogság hegyére kirándulni vágyó mostani hallgatóimat* a hit ösvényén vezessem föl, elmondván menetközben: *milyen legyen a boldogság hegyére vezető hit?*

Igérem: nem élek vissza a szives türelemmel, de cserében figyelmet kérek.

I.

A boldogság hegyére vágyó közönség — legalább az ujabb időben! — méltányló elismeréssel hajlik meg a fölvezetésben fáradozó tudósok előtt, a kik az anyagi és szellemi életben valósággal mind nagyobb és nagyobb sikereket érnek el az ugynevezett természettudományos módszer segitségével és a különféle tudományágakkal összekötő rokonság elismerésével. Szemmel látható is, miként fokozódik a közönség hite és reménye arra nézve, hogy vezetőik talán végre is megtalálják az ők boldogitásukra vezető biztos útat.

Ámde — fájdalom! — hiányzik ebből az elismerésből egy bizonyos foku melegség, mely azt értékesebbé tehetné. Hideg ez az elismerés, miképpen hideg az a tisztelet és hódolat is, melyet a gyermek egy mindig durva atya, avagy az alattvaló egy mindig

zsarnok uralkodó iránt félelemből fejez ki: nincs meg az a sugárzó melege, melyet szerető sziv adhatna neki. És a tudomány érzékenyen méltatlankodik is az elismerés hidegsége miatt. A méltatlankodás azonban látszólag lehet talán helyes, de valójában jogosulatlan! Hiszen a tudomány minden okoskodás nélkül is kitalálhatná, észrevehetné, hogy saját fénye vakitóan hideg lévén, elkápráztathatja a nagy közönség szemét, elbódithatja a tömeg elméjét; de ama bizonyos mustármagnyi hitet nélkülözvén, nem melegitheti föl egyuttal szivét is, a melyben nem is gyülhet ennélfogva össze a meleg elismerés, a meleg szeretet vidám fénye, mint tükörben a napsugár.

És a tudományos gondolkozás ez átalános hithiányán annyival inkább csodálkozhatunk, mert ezt a hitet ő maga a kutatás egyetlen vonalán sem nélkülözheti. Pedig a tapasztalati tudományoknak már alapja is ez a hit. További lépései e hit nélkül minden pilllanatban fennakadnak: méltán csodálkozhatunk tehát — ker. afiai — azon, hogy ez a tudományos gondolkozás ebből a hitből való kiindulást és épület falának ezzel a hittel való összerakását önmagára nézve nem tartja kicsinyitőnek, de mikor épületfalát e hittel kisimitania, avagy pedig ennek fedelére az „örömbokrétát“, ebből a mustármagnyi hitből, feltennie kellene: azt már önnagára nézve szégyenitőnek véli. — S mintha csak szándékosan keresné e hit helyébe a feltétel, a feltevés (a hypothesis) szavát, hogy ezzel a vallásos hit értéktelenségéről állitson ki önmagának bizonyitványt!

Pedig a nagy közönség egyhangu véleménye gyanánt erős meggyőződéssel hangsulyozom, hogy a tudomány szinvonalát azzal a mustármagnyi hittel mi nem csökkenteni, hanem csak bearanyozni akarjuk; állitom, hogy ezzel a bearanyozással a továbh kutatás vágyat nem beszüntetni, sőt fokozni kivánjuk; mondom, hogy ha feleslegessé válnék is valaha az elébb emlitettem „örömbokréta“ a tudomány épülő csarnokán egy valamiféle tapaszlalati más bokréta felfedezése következtében: mégis kedvesebb és értékesebb jutalom volna a tudományra a nagy közönség meleg szivü elismerése es a tudomány fölkarolása, mint az a jelenlegi „tudásvágy“, mely egymagára a kutató elmét magát is csak emészti, a szemlélő közönséget hidegen hagyja, és az általános haladás-vágyat — szándéka ellenére is — egyszerüen megbénitja.

Oh nem kivánjuk tehát, hogy kutatása eredményét a tudo-

mány, mint lánczra fűzött rabszolga, egy valamely érthetetlen hit és korlátozó dogma előirása szerint zárja le: csak azt akarjuk odakiáltani, hogy a helyett „A nagy Ismeretlen," vagy „Tagadás szellem," vagy a bölcsészeti és tudományos elméletekben előttünk álló számtalan megnevezések helyett: — egy mustármagnyi vallásos hit segélyével — az „öntudatos élő szellem", a „személyes élő Isten" hamarább felvezérelné a boldogság hegyére az oda vágyó ember szivet!!

És egy ilyen ösvényen elért magaslaton aztán, eltünnék a tudományos gondolkozás ama lehangoló vonása, a milyennek ma az látszik, s a melyik csak olyan, mint az a látvány, melyet a hiányos műérzéktől vezérelt művészetpártoló azzal idézne elő, hogy összetöri fényes szobája falára függesztett drága festménye aranykeretét: a fejlett műizlés felismeri drága keret nélkül is a művészi vonásokat, de a művészetben járatlan előtt nem áll szemlélődésre vonzó keret, mi nélkül pedig a művészi élvezet is hiányos!! S csakugyan, micsoda kárát vallaná a tudomány, ha gondolkozását — mint valódi értékes festményt — bearanyozná egy mustármagnyi hittel . . .? Micsoda méltóság sérelem esnék teszem fel a geologus szaktekintélyén, ha a „köd- és folyékony anyag"-ból nap- és csillagvilágokat formáló erőt a „Titkos" a „Tudatlan" — a „benne levő erő" (energia) és „mozgás" helyett a vallásos hit „Élő szellem"-ének tulajdonitaná?? Micsoda veszteség érné a csillagászt, ha a naprendszerekben észlelhető erőt és törvényszerüséget — (vagy vonzó és taszitó erőt) az „Élő Isten" ölelő karjának mondaná? A ki ebben a tudomány megalázását akarná látni; a ki az ilyen gondolkozással a tudás felett a hitnek akarná a döntő szerepet követelni: . . . az ne is fáraszsza magát tovább a boldogitás magas hegyére való törekvéssel; ne reméljen ott a magasban csábitó kilátást; ne vesztegesse idejét főként tovább vizsgálásával annak a bibliai képnek, a mely mostani figyelmünket lekötve tartja! Nem kap itt más feleletet semmiféle kérdés, semmiféle feltétel — mint a milyent kaptak ott egykoron az előitéleteikben megrögzött és mégis új hatalomra vágyó tanitványok . . . „. . . Ha csak annyi hitetek volna, mint a mustármag, hegyeket mozdithatnátok ki helyökből."

II.

A tudományos gondolkozásnak a hittel való ilyen egyetértése, — hogy t. i. a tudományos kutatás egy szellemi erőnek, mint a

tapasztalati jelenségek végső okának létezését (feltevését) nemcsak elismerje, hanem kifejezetten hirdesse is — annyival inkább indokoltabbnak látszik, mert e nélkül a hit nélkül a gyakorlati munkálkodás sem válik mindenki előtt kivánatossá. Pedig abban mindnyájan egyetértünk ám, hogy az emberi élet boldogsága a munka és kötelesség szeretésén alapszik, s hogy ugy az egyesek, mint nemzetek jóléte ebből a forrásból táplálkozik. Csakhogy, akár a nemzetek, akár a társadalmak, akár az egyének munkáját vizsgálva, ennek éppen ellenkezőjét vagyunk kénytelenek megállapitani: el kell ismernünk, hogy mindenféle gyakorlati munka éppen azt az erkölcsi alapot nélkülözi, a melyen különben a tudományos gondolkozás is azt látni és tudni szeretné.

Nézzük csak a nagy nemzetek versenyét; nézzük csak a társadalmak törekvését; nézzük az egyesek lázas küzdelmét: mindeniken — mint egy vörös fonál vonul végig a jól elrejtett valódi czél: az önzés, a legyőzés és uralkodás vágya. És a tudományos gondolkozásnak ez ellen egy szava sem lehet, mert a tudományos jelszavak: „az élet-ösztön“, a „létért való harcz“ mind az ő maga találmányai, s ezek — egy kis mustármagnyi hittől is megfosztva — a gyakorlati munkás előtt nem szülnek olyan következméuyeket, a milyent a tudományosan fegyelmezett elme magának — hit nélkül is előir.

És igy mi emberek, mint nemzet a más nemzettel; mint egyes ember az egyessel szemben: megkezdjük a küzdelmet, megbecsüljük a munkát, mint az óhajtott győzelem eszközét egészen addig a mértékig, a meddig önző vágyainknak szolgál. El is érjük talán a czélt: kényelmet, jólétet, uralkodó hatalmat nyerünk egyesek és sokak legyőzésével. Élvezzük is a nyert győzelem örömeit . . . . . addig, a mig a legyőzött félnek is tetszik, a mig ő is összeszedvén erejét, minket uj küzdelemre kényszerit. Kényszerből aztán az igazság, jóság és emberszeretet — mint a tudományos elméiet hit nélküli törvényei — a gyakorlatban ránk nézve értékesek és kedvesek csak addig, a mig önző vágyaink megvalósulásához segitenek. Szeretni fogjuk például hivatásunkat, foglalkozásunkat: ha bőséges anyagi jutalmunk van. Vállunkra vesszük a közügy szolgálása gyönyörü terhét: a mig állhatunk az elismerés, a hirnév és tömjénezés központjában. Szeretjük embertársainkat, hazánkat, egyházunkat: a mig azok saját zsirjukat a mi kényelmes megélhetésünkre felajánlják!

De ha megszokott kényelmünket föl kell áldoznunk, ha el-

jőnek hozzánk az ördöngős szegény betegek éhesen és bőséges tiszteletdij nélkül, akkor mi csodálkozó kérdéssel fordulunk a sorshoz, miként fordultak a tanitványok is Jézushoz és kérdezzük: „miért hogy ki nem üzhettük“?! . . . S akkor?? . . . nincs más felelet, mint a méltatlankodó sohaj: „. . . Ha volna csak annyi hitetek, mint a mustármag, hegyeket mozdithatnátok ki helyükből!“

Igen! kimozdithatnók — egy kis mustármagnyi, s embertársainkban bizó hittel — saját keblünkből az önzés szikláját! S ez a szikla leomlásával eltemetné az emberek jóságában kétkedő hitetlenségünket; elfojtaná ajkunkon az életteher miatti panaszunkat, eltüntetné szemünk elől ezt a sivárnak és vigasztalannak tetsző földi világot!!

* * *

De nem folytatom tovább — ker. afiai! — elérkeztünk a boldogság hegyének ama pontjához, a melyen tul, vezetésem nélkül magatok is fölérhettek annak fönséges csúcsára, a hol szent hitem, — sőt egyéni tapasztalataim szerint is, — reátok isteni gyönyör várakozik. Ott várakozik reátok a felkelő nap aranysugara; ott érzitek meg a tiszta levegő balzsamos illatát, ott verődik vissza sokszoros fényben a magas ég csillag-sátora; oda látszik fel a völgyek és mélységek sötét rejteke; oda gyül össze az itt alatt zsongó életzaj; ott lathatók meg az emberi érzelmek csatái; ott alakul ki az a fönséges magaslat, mely nem más, mint az Istenség megtestesült arcza. Ide most veletek nem megyek: boldogságunk hegye alatt reám egy más társaság várakozik.

Búcsuzásul csak arra kérlek és komolyan intelek: ha nincs annyi hitetek, mint a mustármag, a melylyel tudományos gondolkozástokat bearanyozhassátok és a melylyel gyakorlati munkásságtokat kivánatossá tehessétek: akkor a boldogság hegyén reátok vihar és köd várakozik!! Óvjon meg ettől a boldog Isten!

Ámen.

Németh István.

Ferencz József püspök főtanácsot megnyitó beszéde.[1]

Mltsgs. és főt. egyházi főtanács! Harmadfél hónap után ismét egybegyültünk. Nem tagadom, hogy a mit rendesen mindig a legnagyobb örömmel szoktam teljesiteni: főtanácsi gyüléseinknek tisztemből kifolyó megnyitása, — ezuttal nem minden aggodalom nélkül teljesitem. Mert lehet ugyan egy rendkivüli gyülés is örvendetes, de jelenlegi rendkivüli főtanácsi gyülésünket, tekintve annak tárgyát, részemről a legjobb akarattal sem mondhatom annak, s alig hiszem, hogy egybegyült atyámfiai is annak tartanák. Annyi bizonyos, hogy több bölcseségre, önmérsékletre, higgadt megfontolásra, az igazságnak elfogulatlan mérlegelésére s ezek által szeretett egyházunk érdekeinek minden oldalról szem előtt tartására alig lehetett valaha nagyobb szükségünk, mint lesz jelen rendkivüli főtanácsunk előtt álló tárgy tárgyalásánál, nehogy hozandó határozatainkkal ugy járjunk, mint járna az az avatatlan orvos, a ki a sebet kivágni akarván, metsző kését a szivig döfi be.

És én szeretem hinni, hogy bár egyházi életünk sem teljesen ment olyan jelenségektől, a minőkkel a társadalmi élet minden terein bőven találkozunk s mintegy a kor jellemvonásainak, uralkodó szellemének tekinthetők, hogy az emberek a közérdek czége alatt is igen gyakran csak a saját érdekeiket munkálják, hogy tekintélyt egyáltalában nem igen ismernek s mig a mások szemében meglátják a szálkát, a magukéban nem veszik észre a gerendát, hogy magukat az igazság kizárólagos szószólóinak szeretik tekinteni, hogy véleményeik és nézeteik előtt meghódolást kivánnak másoktól s mintegy ahoz kötik a közjólétet és közboldogságot — daczára mindezeknek, mondom, szeretem hinni, hogy mi még nem lettünk teljesen hütelenek ahoz a régi unitárius szellemhez, melyről oly gyakran hallhatjuk mások részéről is azt a megjegyzést, hogy az unitáriusok a mily szabadon gondolkoznak a hitről, ép ugy összetartanak a cselekede-

[1] A nov. 21-iki rendkivüli főtanács alkalmával.

tekben, egyházuk javának és előmenetelének munkálásában s ehez képest ezuttal is meg fogjuk találni azt az utat és módot, mely az előttünk álló nehéz és sok tekintetben kényes kérdés szerencsés megoldására vezet; a mit most annyival inkább óhajtok, mert tekintettel a jövő évben Dávid Ferencz első püspökünk születése 400-dik évfordulója alkalmából előttünk álló ünnepélyre, szeretném, hogy az az ünnepély ne meghasonlásban találjon, hanem mint a hogy az urvacsorához szokás járulni, ez ünnepélyben is mindnyájan egymással kibékülve, egymással ölelkezve vehessünk részt.

Adja a kegyelmes jó Isten, hogy ugy legyen. Én e reménybon üdvözlöm rendkivüli főtanácsunknak egybegyült tagjait. S még csak annyit kivánok ezekhez hozzátenni és becses figyelmükbe ajánlani, hogy szerintem nem érheti oly anyagi kár, a melyet szivesebben el ne szenvedjek, mint a legkisebb erkölcsi veszteséget, melyet hozandó határozataink esetleg maguk után vonhatnának.

Ezzel jelen rendkivüli főtanácsi gyülésünket ezennel megnyitottnak nyilvánitom.

Unitáriusok a legújabb „Magyar Irodalom Történet"-ben.

Minden irodalommal foglalkozó örömmel vette a hirt, hogy végre akadt egy olyan magyar irodalomtörténet, melyet a M. Tud. Akadémia jutalomra érdemesnek talált. Az Irodalomtörténeti Közlemények 1909. szept. számában megjelent külön birálat (Császár E.-től) szerint dr. *Pintér* Jenő 2 kötetes munkája [1] hivatva van a magyar litteratura „Grundriss"-sza lenni. Érthető kiváncsisággal igyekeztem megszerezni e munkát. Ha arra a kérdésre kell megfelelnem: Pintér könyve megéri-e az árát, hát nyugodt lélekkel mondom hogy *meg*. Ezzel azonban világért sem azt mondottam, hogy birjuk immár az eddigi kutatások alapján készült teljes magyar irodalomtörténetet. Az, a mit e két kötet nyujt, szorgalmas igyekezet becsületes eredménye. Részrehajlás, felekezetieskedés, lekicsinylés sehol nincs benne. De hát mindez mentheti-e a tévedéseket, főleg a hiányokat? Különösen nekünk, unitáriusoknak, nincs okunk

[1] A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György felléptéig. A M. T. Akadémia által a Semsey-pályadijjal jutalmazott mű. Irta dr. *Pintér* Jenő. Első kötet: a legrégibb időktől a mohácsi csatáig (I–XIX, 1–358 l.); második kötet: a mohácsi csatától Bessenyei György felléptéig (1—510 l.) Budapest, 1909. Rényi Károly kiadása. A két kötet ára 30 korona.

lelkesedni e munkáért. Az unitárius szellemű magyarországi irodalomnak feltűnő fogyatékos ismertetése van Pintér könyvében. Néha még azok a tudnivalók is hiányoznak belőle, a miket a Beöthy Badics-féle Képes Irodalomtörténet magában foglal; Horváth Cyrill s Bodnár Zsigmond ez irányú összefoglalásai is sokszor elkerülték irónk figyelmét. Ezeket azért említem, mert szerző használta őket. Pedig az, a ki csak kissé is ismeri unitárius egyházi irodalmunk történetének a legutolsó decenniumát, már e munkákat is hiányosnak tarthatja. Bodnár, hogy legfeltünőbb botlását említsem, Karádi Pált „szellemileg és irályban oly korlátolt prédikátornak ismeri, kinek szemei nem képesek a való életből bármit is meglátni, kinek agyveleje egyenesen elbutult a legsületlenebb ószövetségi képzetekkel s kinek dagályos irálya mintájául szolgálhat a gondolatlan, jámbor, kenetteljes beszédnek". (Irod. Tört. I. 54 l.)[1] A Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetben is sok a tévedés.[2] Ime néhány, az elejéről (I. köt.-ből): a Heltai nevén ismeretes bibliafordítás nincs a tulajdonképeni fordítók szerint felosztva, következőleg a háromféle rész együttes jellemzése hibás (1. kiad. 162–163; 2. kiad. 169—170); annak, hogy e fordítások nem váltak népszerűvé, okát nem Heltainak unitárius hitre térése adja (u. o.), hiszen Heltai, mint unitárius, bibliát nem forditott (l. *Borbély:* Heltai, 59—69 l.). A 2. kiadás (171 l.) elhagyja az 1. kiadás (164 l.) azon lényeges megjegyzését, hogy Károlyi („Beöthy"-nél hibásan: Károli) Gáspár bibliafordítása különösen a Heltai-félén alapszik. Dávid Ferencz sem volt Beszterczén kath. plebánus (1. kiad. 171, 2. kiad. 177 l.). Bogáti zsoltárfordításai *egy* sornál (1. kiad. 340, 2. kiad, 361 l.) bizonyára többet érdemlettek volna; stb. Kifogásainkat még tudnók szaporitani; bár azt is hozzátesszük, hogy Kardos Albert (ki „Beöthy"-ben a XVI. sz. polemikusairól irt) a legcsekélyebb elfogultság nélkül s valódi hozzáértéssel tárgyalja hitvitázóinkat. Kár, hogy Stancaroról, Karádiról, Válaszutiról, Enyediről, Hunyadiról, stb. nem tesz említést. E hiány megérzik Horváth Cyrill „Régi magyar irod. tört."-én is. Horváth — Bodnárnak hű tanítványa — az első, ki Dávid Ferenczet Jakab Elek monografiájának ügyes kivonatában mutatja be s méltatja, noha olvasóit majdnem tájékozatlanul hagyja az iránt, vajjon Dávid minő helyet foglal el a magyar müvelődés történetében, — mit pl. Kardos Albert munkájáról nem igen mondhatnánk. Enyedi Györgyről is csak Geleinél emlékszik meg, noha mi úgy tudjuk, hogy a szintén említés nélkül maradt Válaszuti mellett Enyedinél talentumosabb irója nem volt az unitárius elnyomatás irodalmának. Nem lévén szándékunk e könyvnek részletes birálatát adni, legyen elég e pár észrevétel.

[1] Bodnár könyvének sok hibájára rámutatott *Kanyaró:* „Legujabb magyar irodalomtörténetünk" cz. czikkében (Ker. Magv. 1891. 293–296 és 346–353 l.).

[2] A Beöthy–Badics-féle Irod. Tört. 3-ik kiadásában a 2-ik kiadásnak alább kifogásolt helyei változatlanul vannak lenyomtatva.

E három munka után mennyiben jelent haladást Pintér könyve? Ha tisztán azon szempontból felelünk e kérdésre, hogy az unitárius irók mennyiben vannak bevonva az irodalmi fejlődés keretébe s helyük mily szabatosan megjelölve, azt felelhetjük, hogy a kikről Szilády R. M. K. Tára, az Irod. Tört. Közl., Egyet. Philol. Közl., Századok és Könyvszemle alapján szerző tudomást szerezhetett, azok, a mennyire *ezen* forrásokból lehetett, teljes részletességgel vannak ismertetve. Fájdalom, az unitárius irodalomtörténetirás e folyóiratokban, az utolsót kivéve, majdnem semmivel sincs képviselve, azon források pedig, melyek e czélra használhatók és használandók, szerző figyelmét kikerülték, illetőleg a mi hihetőbb, szerző kezéhez nem juthattak. E források: elsősorban a Keresztény Magvető és az Archiv für siebenb. Landeskunde N. F. évfolyamai, aztán Jakab Elek, Kanyaró Ferencz, a szász és kálvinista történetirók dolgozatai; végül maguk az eredeti művek. Jakab Eleknek több érdemes dolgozatát nem használta szerző. Feltünőbb hiány, hogy nem ismeri Kanyarótól: „Unitáriusok Magyarországon" (Kolozsvár, 1891.), „Unitárius történetirás" (Kolozsvár, 1895.), „Dávid Ferencz" (Kolozsvár, 1906.) cz. monografiákat, természetesen a bennük öszszehalmozott adatokkal együtt. A Keresztény Magvetőben Kanyarótól megjelent czikkek, az Archiv, továbbá Székely Sándor, Ferencz József, Révész, Balogh, Pokoly egyháztörténetei és dolgozatai, stb. stb. mind hiányoznak — tartalmukkal együtt — Pintér könyvéből. E kifogások után az igazság érdekében valónak tartom ide iktatni szerző mentségét, azt t. i., hogy vidéki izoláltsága fizikailag lehetetlenné tette minden munkának megszerzését.[1]

Nem folytatjuk a pro és contra való észrevételeket. Pintér könyvének érezhető hiányai vannak, azonban e fogyatékosságot bizvást ellensulyozza a másnemű anyag roppant gazdagsága s ha unitárius szempontból nem is, altalánosságban kimondhatjuk, hogy könyve az anyag nagyságával, az adatok megbizhatóságával, a könyvészet lehető teljességével messze felülmulja minden elődjét, noha a czéltól maga is még távol áll.

A midőn fentiekben különben jeles könyveink hiányairól szólottam, szándékosan kerültem minden általánositást. Hiszen az időrendben megjelent ezen munkák nem egymáson épültek, noha ennek igy kellett volna történni. Irodalomtörténetirásunkban — Pintér itt dicséretes kivétel! — már régóta az a rosz szokás járja, hogy iróink eredetiségre való törekvésük miatt önmagukhoz méltatlannak tartják bárki munkájának megbizható eredményét átvenni akkor, a mikor ez eredményre maguk is rájöhetnek.[2] Ez egyik oka össze-

[1] Ezzel szemben joggal mondhatnók: Ha egyebet nem, *Széchy* Károlynak Balassa Bálintról a Magyar Remekirók kiadása elé irott kitünő (Széchy összes művei között legjobb) életrajzát talán mégis megkaphatta és fölemlithette volna.

[2] Tanulságos sorokkal igazolta az állitás igazságát *Salamon* F.: Irod. tanulm. I. Bp. 1889. 33—34 l. Ujabban *Haraszti* Gy.: Bp. Szemle 121. és 122. köt.-ben.

foglaló munkáink aránytalanságának, főleg hiányosságának. A másik: a rendszeres összefoglalásokat előkészitő tanulmányok hiánya. Az a nézet, hogy valamely korszak történetét csak az egész irodalmi fejlődést magában foglaló könyvbe lehet megirni, igen hibás.[1] Nem kevésbbé fontos az a tévedés, hogy az irodalom fogalma minden időben változatlanul egyforma. Még oly kitünő kézikönyvek, mint Horváth-, Váczy-, Beöthy-, sőt a tudományos igényekkel készült Heinrich-féle irodalomtörténet, ez elv szemelőtt tartásával készültek; pedig a XVI. század szellemi életét nem lehet ugyanegyformán mérni a XIX-ével, sem a X-ét a XVIII-éval. A mint a gyermek és a felnőtt szellemi igényei különböznek egymástól, úgy a fejlődés hatása alatt álló nemzeti litteratura korszakai is. Nem az irodalomtörténetirás elméletét akarom megirni, tehát kifogásaimat sem szaporitom. Annyi már igy is látható, hogy az összefoglaló irodalomtörténetirás terén még igen-igen sok megoldásra váró feladat van. Az egyes korszakok és műfajok monografiáin kivül meg kell irni a felekezeties irodalmak történetét is. Szellemi életünk a reformáczió kora óta két nagy áradatban hömpölygött napjainkig: egyik a vallásos, másik a világi ár. E kettő csak a XIX. század derekán ömlik össze. A vallásos irodalom ismét megoszlik felekezetek szerint; mindenik felekezet dogmái alapján segíti hiveit. A XVI. századtól kezdve, a XVII-en át egészen a XVIII. végéig mindenik felekezetnek az a czélja, hogy társadalmunk szellemét a maga vallásának alapján fejleszsze. S ha az irodalom története a nemzeties szellem fejlődésének története, úgy a felekezeties irodalom alakulásainak vizsgálása szükséges munkája.

[1] Erre már *Dézsi* Lajos is utalt: Elb. költ. tört. IV. kötet, 147 l. (Egyet. előad.)

Dr. Borbély István.

Gyöngymondatok.

(Ujkori iróktól.)

Kiváltság.

A kiváltságosoknak nincsenek füleik a kitagadottakra nézve. Onnan, a hol a főurak és fejedelmek vannak, nincs mit várni. A boldogok nem akarnak tudni semmiről és magukat elszigetelik. Az ők paradicsomuk kapujára azt kellene irni, a mi a pokol kapujára van irva: „mondjatok le minden reményről!" *Hugo Victor.*

A kiváltságok megszünnek, de a nép öröklétü. *Mirabeau.*

Mindenki szeretne az egyenlőségből és szabadságból kiváltságot csinálni, nem gondolva meg, hogy e kétféle fogalomban ellenmondás van. *Constant Benjám.*

Kivánság. Kiváncsiság.

Minden csalétek után kapkodni, minden csillámfény után futni, e kérdést idézi elő: mikor szünöl meg, eszelős. *Lafontaine.*

Ha az ember azt kivánná az embertől, hogy semmit se kivánjon, ez annyit tenne, mint azt kivánni, hogy szünjék meg ember lenni. *Argens.*

Mikor az ember valamit makacsul fejébe veszen, a legderékebb is állatiassá válhatik. *Molière.*

Ritka a sietség nélküli kivánság; a mit akar, azonnal akarja; a késedelmet gyülöli; innen a sok vész és hajótörés. *Petrárka.*

Kiváncsiság bünnek fele: a rossznak már nézése ront. *Arany János.*

Koldus.

A koldusnak nem kell félni ellenségtől, tűztől, viztől, hizelgőktől, háborutól, forradalomtól, hitelezőktől; örökösei nem várják halálát; a ki őket szereti, érdek nélkül szereti; Jézus nekiek mennyországot igért. Minő előnyei ezek a koldusnak a gazdagok felett!

Csak egy pontban hasonlók a koldusok és gazdagok: a ki nem elégülhetésben. *Weber.*

Malherbes mondogatta az érette imádkozni akaró koldusoknak: „Nekem ugy tetszik, hogy az égben kevés a hiteletek!“

Az igazgatás hibája, a hol sok koldus van. Legjobb igazgatás, a hol legkevesebb a haszonvehetetlen ember. *Voltaire.*

A koldusok saját sebjeikből élnek; ők mindent felhasználnak — a megvettetést is. *Chateaubriand.*

Kontárság.

Előtted gyürt lap tintafoltosan, rajta betüsor, s minden, a mi kell, csupán még a vers és gondolat hiányzik. De semmi az. Tehetsz-e róla te, ha, mig a vers után törödől, a gondolat elrepül? S ha midőn, egy eszmét jól nyakon ragadsz, az átkozott megszédül bele? *Czuczor.*

Kor. Koreszme. Korszak.

Minden kornak van istene, vannak vétkei s erényei; s a ki valamely korról ir, rosszul és nem igazat ir, ha nem épp ezeket akarja kiemelni. *P. Szathmári Károly.*

Egy korszak nem tanul a másnak történeteiből; minden kor csak oly férfiak által kormányozható, kik benne nevekedtek. *Báró Eötvös József.*

Láttunk évszázadokat mereven befagyva, s az emberi érzés és értelem csak rejtve csuszott a fenekén. *Göthe.*

Az évszázadok épp ugy nem hasonlitnak egymáshoz, mint az az ember különböző életkora. Van egészség- és betegség-korszaka. *Voltaire.*

Korhelység.

A pénzt bevesszük egy „ide vele!“ káromlással, kiadjuk egy „oda vele!“ kiáltással. Most oly mély apály, mint a létra legalsó lépcsője; majd oly magas dagály, mint a bitófa teteje. *Shakespere.*

A legsilányabb munkások kiáltozzák leghagosabban a munkaszünetet. A legtöbb panasz jön a korhelektől. A rossz kerék nyikorog legjobban. *Smiles.*

Gyüjtötte: KISS MIHÁLY.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Az én beszédeim „lélek és élet“. Beköszöntő ima és beszéd. Irta és a székelyudvarhelyi unitárius templomban elmondta *Bölöni* Vilmos unitarius lelkész. 18 l. — Magasztos ima és tartalmas beszéd, helyes felfogásban hirdetve, hogy a Krisztus beszédei „lélek és élet“. Magán viseli a munka mindazokat a jellegzetes vonásokat, a melyek munkatársunk irói egyéniségét jellemzik. Az izmosult gondolat megfelelő érzés kiséretében és stylusban halad. — A keresztény lélek és megváltó szeretet forrásából kell meríteni, s a vallást az életbe belévinni, miként ő, ki azt mondotta: Én vagyok az út, az igazság, az élet. „Ő belevitte az életbe a tökéletesség isteni szomját és megelégíttetését, kijelenté az életnek rejtett szépségeit . . , beszédje az élet beszédje, az erény ékesszólása, élete a lélek cselekvése, eszményi rend szolgálata, a dolgok új értelmének magyarázata . . . A krisztusi meg-megálló életfolyamatot folytonossá kell tenni“ — ezt hirdeti e beszéd és hirdeti a gyülekezeti szeretet mellett a keresztény testvériséget, „hogy a béke olajága alatt a jogegyenlőség szellemében, a jogos érdekek és szükségletek kölcsönös tiszteletében az egyházak egysége megerősittessék“. A füzet ára 30 fillér Székelyudvarhelyt a szerzőnél.

A sárospataki lengyel biblia s újonnan fölfedezett harmadik töredéke. Irta *Harsányi* István sárospataki főgymn. vallástanár, h. főkönyvtárnok. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle XVII. kötetéből. 61 l. 3 hasonmással. — Az értekező ismertetés irója füzetében azzal a nagy, ivrét alakú hártyára irott biblia-töredékkel foglalkozik, melyet már közel három század óta a sárospataki ref. kollégium könyvtárában őriznek és a mely szakirók szerint összes lengyel nyelvemlék-társai között, régiségben második, terjedelemben az első helyet foglalja el s nyelvészeti becse igen nagy.

E bibliát Nagy Lajos királyunk leánya, Hedvig lengyel királynő kezdte fordittatni, valószinüleg 1390-ben, s az ő férjének,

Jagello Ulászlónak negyedik felesége, Zsófia végeztette be 1455-ben. Hanka Venczel, a prágai cseh nemzeti múzeum könyvtárosa, már 1834-ben kideritette róla, hogy a Vulgata használata nélkül, közvetlenül a cseh bibliából készitett forditás, illetve annak lengyelesitése. A külföld figyelme gr. Teleki Domokos 1805-ben németül is megjelent Magyarországi utazásai alapján fordult feléje. Akkor Telekinek különben téves, rövid megemlitéséből tudták meg, hogy az értékes kodexet Sárospatakon őrzik s 1814-ben egy lengyel folyóiratból az érdekelt lengyelek is általánosan tudomást vettek róla. 1827-ben Kucharski András varsói lengyel egyetemi tanár megtekintette, 1847-ben a cseh nemzeti múzeum eredménytelen kisérletet tett, hogy elcserélje egy korvinával. Utóbb a lengyelek lemásoltatták s 1871-ben Lubomirski György Henrik herczeg költségén Zsófia királynő bibliája czimen kiadták.

A kodexet sok viszontagság érte. 1562-i bekötésekor 470 levele volt s ma csak 185-ből áll. Tulajdonosai nagyon változtak. Előbb a lengyel királyi család s köztük 1512—15-ig a magyar Zápolya Borbára királynő birtokában volt, majd egy krakkói nyomdász s innen az előkelő Krotowski család tulajdonába jutott. Ezektől a lesznói iskola könyvtárába s innen valószinüleg 1627-ben Sárospatakra került. Fölmerült az a föltevés is, hogy 1650-ben Commenius Ámos János hozhatta Magyarországra, de Harsányinak az a valószinüségi bizonyitékokkal is támogatott meggyőződése, hogy a kollégium más könyvek példájára, 1627-ben vagy valamely Morvaországból kiüzött paptól vehette, vagy ajándékba kapta valakitől. A kollégiumi könyvtár czimjegyzékében 1726-tól szerepel. Rongálás ott is érte s leveleit könyvkötésre is használták. Csécsi János egy kézirata bekötéséhez itteni őriztetése alatt téphették ki azt a két levelet, melyekben Harsányi 1908. szeptemberében a lengyel biblia eddig ismeretlen töredékére bukkant. — Ez a kodex ujonnan fölfedezett harmadik töredéke, mely Esaiás próféta könyvének részleteit tartalmazza. Hihetőnek tartjuk, hogy a lengyel bibliának Sárospatakon más, hasonlóan felhasznált töredékei is lappanganak.

Harsányi adja a kodex jó bibliografiai leirását, megállapitja bejegyzőit, tartalmát, az elveszett leveleket és iveket. Bőven, ügyesen és teljesen ismerteti a kodex irodalmát. kiderithető történetét s összeállitja tulajdonosai névsorát. Csupán a kodex Sárospatakra kerülése ideje tárgyában hagy némi kétséget és itt itélete is csak

Sarnicki szükszavu adataira támaszkodva, subjectiv. A kérdés ezt a részét még nem tekinthetjük végleg eldöntöttnek. Egyebekben Harsányinak a jegyzetekben nyilvánuló megjegyzései és fölvilágositásai jó itélőképességéről tanuskodnak s a becses bibliaforditás első, bő, magyar ismertetésével a bibliografián kivül a biblia-történetnek is szolgálatot tett. *Kelemen Lajos.*

KÜLÖNFÉLÉK.

Egyházi Főtanácsunk november hó 21-ére rendkivülileg lett egybehiva. Összehivásra az okot gazdasági bizottságunk együttes lemondása adta. Kapcsolatosan tárgyaltatott az augusztus havában tartott E. Főtanács által a gazdasági kérdésekben kiküldött főtanácsi ad hoc bizottság részéről beterjesztett jelentés. A főtanácsi tagok az ügy nagyfontosságához méltó érdeklődéssel vettek részt a tárgyalásban. Az E. K. Tanács részéről beterjesztett javaslat és a tárgyalás folyamán benyujtott inditványok alapján az E. Főtanács kimondotta: a gazdaságok 1908. évi összes számadásait helybenhagyja ugyan, azonban a felmerült és végleges leszámolás alkalmával még felmerülhető kifogásokat illetően a jószágigazgató és intézők ellenében fenntartja a teljes vagyoni felelősséget; a jószágigazgatói állás 1909 decz. 31.-vel végleg megszünik s Szentiványi István jószágigazgatótól az egyházi birtokok haladéktalanul átveendők, azonban letett óvadéka csak a teljes leszámolás és felmentés után fog kiadatni; a gazdasági bizottság eddigi alakjában megszüntettetik s megalakittatott a 3 tagból álló jószágfelügyelőség: Benkő Mihály, Ürmössy Jenő és Hadházy Sándor egyh. pénztárnok személyében; a gazdasági bizottságnak évek során át egyházunk érdekében kifejtett odaadó munkásságáért egyhangulag elismerés és köszönet fejeztetett ki; a főtanácsi ad hoc bizottság jelentésében felsorolt és kifogásolt tételek ügyében a jogügyi bizottság javaslatadásra hivatik fel; Kiss László gazdatiszt és Boros György gazd. gyakornok állásaikba visszahelyeztetnek.

A főtanácsi üléseket főtiszt. Ferencz József püspök és méltóságos Fekete Gábor egyh. főgondnok urak mély bölcseséggel és kiváló tapintattal vezették. Az ülésből táviratilag fejeztetett ki br. Petrichevich-Horváth Kálmán távollevő főgondnok urnak az egyház ragaszkodó szeretete és tántorithatlan bizalma.

Hisszük, hogy a hozott határozatok közmegnyugvást keltenek és egyházunk további előmenetelére, javára fognak szolgálni. *(t.)*

A franczia szabadelvü protestansok nagy veszteséget szenvedtek *Báró Schickler Ferdinándnak* oct. hónapban bekövetkezett halálában. Id. Coquerel Athanasenak volt a tanitványa s az ifj. Coquerel A.-nak barátja. Hű maradt mindvégig a szabadelvü irányhoz és mint a franczia protestáns történelmi társulatnak és ezenkivül több más társulatnak elnöke, nagy szolgálatot tett a protestántismusnak. Rendkivüli erkölcsi erő és hit lakozott e világi férfiuban s a legválságosabb körülmények közt személye és neve győzelemre vitte a protestansokat. Elévülhetlen érdemeket szerzett. Az Oratoire templomból temették el általános részvét mellett.

A modernismus jövőjéről Fawkes Alfréd ánglikán egyházi iró érdekesen nyilatkozik: Mi lesz a modernismus jövője? Belső összeütközés forog fenn a modernisták és a pápaság között. Ha a pápaság nem tudja elfojtani a modernismust, a modernismus fogja feldönteni a pápaságot. Igy áll a kérdés a római egyházra. De a mit Róma nem lát, hogy a modernismust nem ölheti meg a nélkül, hogy magán is halálos sebet ne ejtsen. Bármily ellentétesnek látszodjék is, mégis a modernismus, mely sebet ejt a róm katholicismuson, az az elv, a mi által még él a róm. katholicismus. Mert az élet mozgás és a hol a mozgást megszüntetik, kizárják, ott közel van a halál. Mi lesz a modernismus jövője? A róm. katholikusok, általán véve, nem érdeklődnek ez ügyben s értelmük sincs ahoz. A katholikusokra általán a vallás a szokás és érzelem dolga; ennél tovább nem gondolnak, egyebet lássanak a papok, az nem az ő dolguk. S többé-kevésbbé ez a magatartása minden egyházban átlag az embereknek . . . Az olyan egyháznak, mely a maga álláspontján tul látni semmit sem akar, nincs jövője; teste megmarad és fennállhat száz éveken át, de az életnedv megszünt benne.

A jelenlegi állapot, ugy látszik, tovább fennmarad; lehet, hogy X. Pius pápa helyébe egy XIV. Leo lép s elősegiti a továbbnyujtást az által, hogy udvariasabb, alkalmazkodóbb és gyakorlatibb érzékü lesz. Lehet-e azt remélni, mit némely modernisták remélnek, hogy az egyház és a modern szellem kibékül? Ily lehetőség, bármennyire ellenkezzék is az az 1864-iki Syllabussal, nincs teljesen kizárva. Az egyház olyan, mint az asszony, mondotta Renan; az ember sohase tudja, mit fog cselekedni. De ez kevésbbé valószinü. Bizonyos, hogy abban az esetben, ha ez történnék, az egyház megszünnék katholikus lenni, a szónak theologicus és ekklesiasticus értelmében; kizáró igényei, ex opere operato szertartásai és absolut dogmái el kellene hogy tünjenek.

Gróf Tisza István, a kiváló államférfiú, a Magyar Prot. Irod. Társaság idei gyülésén „Protestáns hit és felvilágosodás" czimen nevezetes beszédet mondott. A méltán feltünést keltett beszédből, mely nemcsak a szabadelvüségnek, hanem magas culturának is bizonyítéka, közöljük az alábbi részleteket:

. . . A protestantizmus lényege az én nézetem szerint és igazi nagy missziója az emberiség történelmében nem az, hogy az egyházat megszabaditotta bizonyos visszaélésektől. Nem is az, hogy itt ott javitott, tisztitott az egyház dogmatikus tanain. De igenis az, hogy egy fellázadás volt a dogma uralma, fellázadás volt az emberi tekintély ellen, hogy kezébe nyomta a keresztény hivőnek a bibliát és azt mondta: te rád nézve csak egy tekintély van, az Isten, a Jézus Krisztus tanitása; keresd meg azt a bibliában, épitsd fel a magad hitét, a magad igaz, szent meggyőződése szerint s akkor tárt karokkal fogadunk be magunk közé Krisztus tanitványaként.

Itt rejlik, itt fekszik a fejlődés, a haladás momentuma a protestantizmusban. Itt rejlik az a boldogitó erő, a melynek folytán megtalálhatja az emberi elme, az igazságot kereső emberi elme mindig, a fejlődésnek minden magasabb stádiumában is a belső egységet, a belső összhangot a tudomány és a vallás között. Mert hiszen, hogy ha megtisztitjuk vallásnézetünket az emberi gyarlóság minden hozzátételétől és ha tekintély gyanánt nem fogadunk el mást, mint Jézus tanitását, úgy a hogy azt a szentirás elénk tárja, akkor ebben a tanitásban nem ellentétet fogunk találhatni a modern tudományosság legujabb vivmányaival szemben, de ebben a tanitásban fogjuk megtalálni minden, az exakt tudományokon felépülő világnézletnek is igazi koronáját, legszebb, legmagasabb, legfenségesebb betetőzését. . . . .

Ma is, tisztelt közgyülés, ha az emberi tudományt az emberi salaktól meg akarjuk tisztitani, ma is, ha az emberi világnézletet magasabb, tisztább régiókba akarjuk felvinni, ma is vissza kell mennünk annak eredeti forrásához, oda, a hol a szeretetet tanitották nekünk és semmi egyebet, oda, a hol a szeretet volt egy egész, az emberiség javáért átélt, az emberiség javára átszenvedett életnek, az emberiség javára elszenvedett mártirhalálnak igazi, egyedüli éltető eleme.

Krisztus tanitásához kell tehát visszatérnünk; de nem ahhoz a gyarló, törékeny, mulandó mezhez, a melybe azt emberek bölcsesége öltöztette.

Minden dogma emberi mű. Magán viseli az emberi gyarlóság bélyegét és annak a kornak bélyegét, a melyben megszületett. Hiszen könnyen kimutatható ókori, zsidó, görög, középkori germán világnézleteknek, felfogásoknak nyoma, megvalósulása egyik vagy másik dogmának keletkezésénél.

A dogmára lehet szükség; hiszen természetes dolog, hogy pozitiv vallásoknak rendszerbe kell szedniök a maguk tanitását; de

a dogma fogalmából a fejlődés fogalmát kizárni nem lehet. És, a mi még ennél is fontosabb: a dogmát, mint az emberi gondolkozás és igazság felé törekvő elme béklyóját, rabláncczát oda állitani nem lehet. A dogmát nem tolhatjuk a krisztusi igazságot kereső emberi elme és Jézus Krisztus közé. A dogma, igenis, ott állhat, hogy fonalat adjon azok kezébe, támpontul szolgáljon azoknak, a kik megnyugszanak abban a tanitásban, a mit az egyház ad, de az egyháznak nem tiltani, az egyháznak előmozditani, elősegiteni kell azt, hogy vegyük kezünkbe a bibliát, keressük meg Isten tanitását és meritsünk abból hitet, a melyik azután nem kölcsönkért, nem eltanult, nem gépiesen ismételt hit lesz, de élő valóság, lelkünk élő része, a mely össze van forrva velünk és a mely azután cselekedeteinknek, küzdelmeinknek valóban diadalmas iránytüje, diadalmas vezetője lesz. Ahoz, hogy a keresztyénség a mai kor nagy küzdelmeiben, a materiálizmus, a hitetlenség, az atheizmus, a felkorbácsolt indulatok és szenvedélyek háborgó tengerében diadalmasan állhassa meg a helyét: ahoz nem gépies hitre, ahoz nem lélek nélkül elreczitált formulákra, ahoz élő hitre van szükség, arra az élő hitre van szükség, a melyik vezette küzdelmeinket a multban, a mely felállitotta azokat a tantételeket, a melyek akkori felfogásunknak lenyomatát, hü tükrét képezték, de a melyet mi csak akkor fogunk hozzájuk méltóan képviselni, ha mi meg a magunk lelkének benső szükségletei szerint a mai kor felfogásaihoz idomitva tudjuk magunknak krisztusi alapon ezt a tökéletesebb, magasabb hitet felépiteni".

A cionisták ötszáz millio koronát gyüjtöttek arra a czélra, hogy Mesopotámiát, Ábrahám patriarcha ősi hazáját megvásárolják és ott zsidó gyarmatot alapitsanak. E mozgalom élén első sorban Schiff H. Jakab new-yorki sokszoros milliomos és Zangwill Izrael angliai iró állanak. Ugy hirlik, hogy Törökország nagy szabadságot helyezett kilátásba e zsidó gyarmat megalapitására és kormányzására nézve. A vállalatot pártolják az ifju törökök is. A különböző országokba szétszórt zsidók, remélik a cionisták, talán nemsokára ismét összegyülhetnek megvásárolt hazájukba.

Tayler S. Stephen (István) oct. 29-én eltávozott az angol unitáriusok sorából. A Tayler név Angliában történeti név s emlékezetes nékünk magyar unitáriusoknak is. Tayler János tudós mintegy negyven évvel ezelőtt látogatást tett minálunk s Tagart mellett ő volt az, ki az angol és magyar unitáriusok közt szorosabbra füzte a viszonyt. Tayler S. S. is a magyarok iránt a legmelegebb barátságot tanusitotta. Mikor 1875-ben Jakab Elek és dr. Gyergyai Árpád követül jelentek meg a brit és külföldi unitárius társulat gyülésén, dr. Gyergyait Tayler S. S. mérnök látta szivesen

vendégéül. Tayler S. S. egyik legodaadóbb munkása volt Londonban az unitárius ügynek s főleg a Stamford-streeti gyülekezetnek felvirágzása az ő buzgó fáradozásának köszönhető. Hasznos munkát végzett ugyis, mint a brit és külföldi unitárius társulat választmányának 1867 óta tagja és egy évig (1892—93) a társulatnak elnöke. 86 éves korában hunyt el. S a mit maga után hagyott, egy munkás élet és keresztény jellem emléke.

Hajós Gyula †. Mivelt és igaz ember. Egy régi unitárius családból származott, melyben miveltség és ősi erény együttjárt. A vargyasi Hajósok már a XVIII-ik században Kolozsvár város első családai közt állanak. Jeles erők és munkabiró emberek. Tisztségeket viselnek a városnál. Atyja Hajós János ministeri osztálytanácsos, s Kolozsvár városának sok éven át kiváló orsz.-gyülési képviselője. Hajós Gyula méltó tagja volt a családnak. Mint magyar államvasuti főmérnök müködött s Tolnai Lajos ministersége alatt és elébb is az ország több részében vett jelentékeny részt vasutak épitésében. Embernek őszinte, s barátnak nemes volt. Élete utolsó szakát Kolozsvárt töltötte, a legutóbbi éveket megviselt egészsége miatt megpróbáltatásban s jó neje Dobray Emma és egyetlen fia János korai elvesztése fájó emlékeivel. Szép kertjének mivelése maradt számára egyetlen gyönyörüségül. A falevél elhulltával elszállt ő is, igaz részvétünktől kisérve.

Gyászhirek. *Vargyasi id. Hajós Gyula* nyug. államvasuti főmérnök, egyháztanácsos december 6-án, életének 60-ik évében, Kolozsvárt hosszas szenvedés után megszünt élni. Elhunytát a család részéről gyászolják testvérei: dr. Hajós Béla orsz. egészségi felügyelő, Hajós Róza Csongvay Lajosné, sógora: m.-csesztvei és csegezi Csongvay Lajos marostordamegyei tiszti főügyész s gyermekeik. — Raffaj Domokos székelykereszturköri esperest és családját nagy bánat érte leányuk *Csókfalvi Raffaj Irma* 37 éves korában szivszélhüdésben Székelykereszturon történt elhalálozásában. Az elhunyt földi részét Ujszékelyen helyezték nyugalomra. — *Lászlóczky György* életének 54-ik évében Kolozsvárt október 28-án elhalt. Neje Lászlóczky Ilona s gyermekei és számos rokon fájlalják elvesztését.
